

Eğitime Yeni Bir Bakış: Amartya Sen'in Kapasite Yaklaşımı

A New Perspective to Education: Amartya Sen's Capability Approach

Sakine Sincer¹

¹Sorumlu Yazar, Dr., Hacettepe Üniversitesi, sakinekocasincer@gmail.com,
(<https://orcid.org/0000-0001-8929-3652>)

Geliş Tarihi: 15.06.2023

Kabul Tarihi: 19.09.2023

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Amartya Sen tarafından geliştirilen kapasite yaklaşımını detaylı bir şekilde inceleyerek bu yaklaşımın eğitime bakışını ele almaktır. Bu çalışmada, araştırma yöntemi olarak geleneksel alanyazın taraması benimsenmiştir. Bu doğrultuda, mevcut alanyazın taranarak konu ile ilgili çalışmalar bir araya getirilmiş ve özetlenmiştir. Araştırma bulgularına göre, ekonominin vicdanı olarak anılan Sen, bu yaklaşımın çerçevesini çizerken özellikle refah, eşitlik ve adalet gibi kavramlar üzerinde durmaktadır. Kapasite yaklaşımının temelinde refah ekonomisi anlayışına yönelik bir eleştiri bulunmaktadır. Kapasite yaklaşımına göre, kişinin, milletlerin ve ülkelerin refah düzeyi özgürlükler ve kapasiteler yoluyla tanımlanmalıdır. Bununla birlikte, kapasite yaklaşımına yönelik eleştiriler arasında kapasitelerin nihai bir listesinin yapılmasının mümkün olmaması, yaklaşımın aşırı bireyci olması ve bu yaklaşımın öngördüğü fikirlerin hayata geçirilmesinin zor olması sıralanmaktadır. Eleştirilere rağmen, kapasite yaklaşımı ilk olarak ekonomi alanında geliştirilmiş bir yaklaşım olarak insan hayatının pek çok alanında etkili olan bir söylem ortaya koymaktadır. Bu alanlardan birinin de eğitim olduğu görülmektedir. Eğitim söz konusu olduğunda, kapasite yaklaşımı eğitime erişim ve benzeri konuların ötesinde alternatif bir paradigma sunmaktadır. Bu noktada, kapasite yaklaşımı eğitimde standartlaşmaya şüphe ile yaklaşmaktadır. Kapasite yaklaşımına göre, eğitimin ilk ve öncelikli amacı, insanların istedikleri gibi bir hayat sürmelerini mümkün kılacak şekilde kapasitelerinin artırılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Kapasite yaklaşımı, Amartya Sen, eğitim.

ABSTRACT

This study aims at examining capability approach developed by Amartya Sen in detail and adressing how this approach considers education. For that purpose, the current study employed the method of traditional literature review. Accordingly, the existing literature was reviewed and the relevant studies were gathered and summarized. According to the research findings, Sen, who is referred to as the conscience of economics, focuses on concepts such as welfare, equality and justice while drawing the framework of this approach. The capability approach is based on a criticism of the welfare economy approach. According to the approach, the welfare level of individuals, nations and countries should be defined through freedoms and capacities. However, criticisms of this approach include the impossibility of an exhaustive list of capacities, the approach being overly individualistic, and the difficulties of implementing the ideas it envisages. Despite the criticisms, the capability approach, as an approach first developed in the field of economics, presents a discourse that is effective in many areas of human life. One of these areas is education. When it comes to education, the capability approach offers an alternative paradigm beyond access to education and similar issues. At this point, the capability approach is skeptical of standardization in education. According to the capability approach, the first and foremost aim of education is to increase people's capacities in a way that enables them to lead the kind of life they want.

Keywords: Capability approach, Amartya Sen, education.

GİRİŞ

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından ilki 1990 yılında yayınlanan İnsani Gelişme Raporlarının, İnsani Gelişme Endeksi'nin oluşturulması esnasında Birleşmiş Milletler'e danışmanlık yapmış olan Amartya Sen'in fikirlerinden etkilendiği görülmektedir (Saito, 2003). O yıldan bu yana İnsani Gelişme Raporlarını yayımlamaya devam eden UNDP'ye göre, kalkınma insanı merkeze alacak şekilde insanların seçim şansının artırılması anlamına gelmekte ve kalkınmışlık seviyesi kişinin refahı, mal varlığı ve zenginliğinin değil seçme hakkının artırılması ile ölçülebilmektedir (UNDP, 1990, s.1)

2004 yılında Birleşmiş Milletler çatısı altında kurulan İnsani Gelişme ve Kapasite Topluluğu (the Human Development and Capability Association – HDCA), insani gelişme ve kapasite yaklaşımının temel aldığı fikirler etrafında entelektüel bir çember oluşturarak söz konusu fikirleri politika yapımcıların dikkatine sunmayı hedefleyen akademisyenlerin ve uygulayıcıların oluşturduğu küresel bir topluluktur (HDCA, 2020). Bu topluluk, ekonomiden felsefe, kalkınma çalışmaları, sağlık, hukuk ve sosyolojiye kadar pek çok farklı disiplinde araştırma yapılmasını teşvik etmektedir. Eğitim de bu alanların başında gelmektedir.

Eğitim, küresel kalkınma gündeminin yapıtaşlarından biri olmaya devam etmektedir. Bunun en önemli örneklerinden biri 2000 yılında, New York'taki Birleşmiş Milletler Merkezi'nde dünya liderlerinin bir araya gelerek Birleşmiş Milletler Binyıl Kalkınma Hedefleri (the Millennium Development Goals – MDG) bildirgesini hazırlamasıdır. Birleşmiş Milletlere üye olan 192 ülke tarafından 2015'e kadar gerçekleştirilmesi planlanan 8 hedef şöyle sıralanmaktadır (UNDP, 2000):

- Aşırı yoksulluğun ve açlığın ortadan kaldırılması,
- Tüm dünyada ilköğretim düzeyinde eğitim sağlanması,
- Cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesi ve kadınların güçlendirilmesi,
- Çocuk ölüm oranının azaltılması,
- Anne sağlığının iyileştirilmesi,
- HIV/AIDS, sıtma ve diğer hastalıklarla mücadele edilmesi,
- Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması,
- Kalkınmaya yönelik küresel iş birliğinin geliştirilmesi.

2000 yılındaki New York Binyıl Zirvesi'nde belirlenen hedefler doğrultusunda, 2010 yılında Binyıl Kalkınma Hedefleri 2010 raporu yayınlanmış ve eğitim açısından oldukça önemli kararlar alınmıştır (UNDP, 2010). 2015'e kadar gerçekleştirilmesi beklenen eğitim hedeflerinin başında bütün çocuklar için ilkokul düzeyinde eğitimin evrensel bir gerçeklik olmasını sağlamak ve tüm eğitim kademelerinde cinsiyet eşitsizliğinin tamamen ortadan kaldırmak gelmektedir. Nitekim, 2015 yılında yayınlanan nihai rapora göre, tüm dünyada ilkokul çağına olup okula gidemeyen çocukların sayısı yarı yarıya düşerken ilkokul düzeyinde cinsiyet eşitliği pek çok ülkede sağlanmıştır (UNDP, 2015).

Bunların yanı sıra, Dünya Bankası da yoksullukla mücadele kapsamında yürüttüğü çalışmaların merkezine eğitimi koyduğunu belirtmekte ve geliştirmekte olan ülkelerde eğitimin en büyük finansörlerinden biri olduğunun altını çizmektedir (World Bank, 2020). Bu bağlamda, 2030'a kadar gerçekleştirmeyi planladığı hedefleri arasında bu ülkelerde kaliteli eğitime erişim ve hayat boyu öğrenme olanaklarının tam anlamıyla sunulması olduğu ifade edilmektedir.

Eğitim söz konusu olduğunda, kapasite yaklaşımı eğitime erişim ve benzeri konuların ötesinde alternatif bir paradigma sunmaktadır. Bu anlayışa göre, asıl üzerinde durulması gereken hem eğitim etkinliklerini kapsayan süreçte hem de eğitim yoluyla eğitim bağlamının dışındaki günlük hayatta kişinin özgürlüklerinin artmasıdır (Hart, 2012). Hart'm da belirttiği gibi, her birey eğitimden fayda sağlamak için aynı yolları kullanmayabilir veya kendisine sunulan

eğitimden aynı çıktıları elde edemeyebilir. Bu nedenle, kapasite yaklaşımı eğitimde standartlaşmaya şüphe ile yaklaşmaktadır (Toson vd., 2013).

Eğitimde standartlaşma kavramı ile birlikte dünya genelinde uygulanan PISA ve benzeri standart sınavlar akla gelmektedir. Unterhalter (2003), konuyu örnek bir varsayım üzerinden ele almaktadır. Bu varsayıma göre, 15 yaşındaki iki kız öğrenci katıldığı uluslararası bir sınavda matematik becerilerini ölçen bölümden kötü bir puan almıştır. Öğrencilerden biri, mesleğinde iyi ve motivasyonu yüksek olan öğretmenlerin çalıştığı donanımlı bir okula gitmektedir ve ders dışında da matematik becerisini geliştirmek adına ekstra destek alma olanağına sahiptir. Bununla birlikte, bu öğrenci zamanını matematik becerisini geliştirmeye harcamak yerine arkadaşlarıyla vakit geçirmeyi tercih etmektedir. Diğer öğrenci ise, matematik dersinde hevesli ve ilgili olsa da öğretmen maaşını alamadığı için matematik derslerinin boş geçtiği, teknik donanım açısından pek çok eksiği olan bir okula devam etmektedir. Bunun yanı sıra, içinde yaşadığı toplumda kızların matematik becerisinin erkeklere göre daha zayıf olduğu bir önkoşul olarak kabul edilmektedir. Dahası, bu öğrenciden ev işleri ve çocuk bakımında annesine yardım etmesi beklenmektedir. Girmiş oldukları uluslararası sınavda bu iki öğrencinin eğitim çıktısı olarak ortaya konan sınav sonuçları aynı olsa da, sahip oldukları fırsatların birbirinden çok farklı olduğu görülmektedir. Unterhalter, bu noktada, kapasite yaklaşımının eğitime bakışının yukarıda bahsedilen farklılıkları dikkate almayı ve bu farklılıkları eğitim politikalarına yansıtmayı gerektirdiğini belirtmektedir. Bu noktada ortaya çıkan temel soru, bu farklılıkları dikkate almak için neler yapılabileceği ve bu farklılıkların eğitim politikalarına nasıl yansıtılabileceğidir. Bu sorunun cevabını bulmak için ise öncelikle genelde kapasite yaklaşımını özelden kapasite yaklaşımının eğitimi ele alış biçimini derinlemesine anlamak gerektiği düşünülmektedir. Yapılan alanyazın taramasında kapasite yaklaşımını eğitimde eşitlik ve demokratikleşme çabaları bağlamında ele alan bir çalışmaya rastlanmıştır (Külahoğlu, 2018). Bununla birlikte, alanyazındaki çalışmaların çoğunun kapasite yaklaşımını ekonomi bağlamında ele aldığı, bu yaklaşımın eğitime yansımalarının yeterince ele alınmadığı görülmüştür. Alanyazındaki bu boşluktan yola çıkarak, bu çalışmanın temel amacı kapasite yaklaşımını ve bu yaklaşımın eğitime bakışını sistematik derleme yoluyla incelemektedir. Çalışmanın amacından hareketle, aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Kapasite yaklaşımı nedir?
2. Kapasite yaklaşımı yoksulluk ve kalkınmayı nasıl ele almaktadır?
3. Kapasite yaklaşımın temel kavramları nelerdir?
4. Kapasite yaklaşımına yönelik eleştiriler nelerdir?
5. Kapasite yaklaşımın eğitime bakışı nasıldır?

YÖNTEM

Kapasite yaklaşımı ve bu yaklaşımın eğitime bakışını derinlemesine incelemeyi amaçlayan bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden geleneksel alanyazın taraması benimsenmiştir. Geleneksel alanyazın taraması, bir araştırma konusu için önceki araştırmaların, makalelerin, kitapların ve diğer kaynakların sistematik bir şekilde toplanması, incelenmesi, özetlenmesi ve analiz edilmesidir (Baumeister ve Leary, 1997). Bu tarama, bir araştırmacının belirli bir konu, sorun veya alan hakkında daha önce yapılan çalışmaları anlamasına, konu ile ilgileri bulguları bir araya getirerek özetlemesine ve bu alandaki bilgi boşluklarını belirlemesine yardımcı olur (Cronin vd., 2008). Bu doğrultuda, bu çalışmada da, geleneksel alanyazın taraması yoluyla kapasite yaklaşımı ve eğitime bakışı ile ilgili mevcut araştırmaları bir araya getirerek özetlemek ve analiz etmek amaçlanmıştır.

BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde araştırma sorularına yanıt verilmiş, her bir araştırma sorusunun yanıtı ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda, sırasıyla kapasite yaklaşımı, bu yaklaşımın yoksulluk ve kalkınmaya bakışı, temel kavramları ve bu yaklaşıma yönelik eleştiriler üzerinde durulduktan sonra kapasite yaklaşımının eğitime bakışı ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

3.1. Kapasite Yaklaşımı

Son yıllarda, Amartya Sen tarafından geliştirilen kapasite yaklaşımı gerek ilgili alanlarda çalışmalar yürüten bilim insanlarının gerekse politika yapıcıların dikkatini çekmektedir. Ekonominin vicdanı olarak anılan Sen, bu yaklaşımının çerçevesini çizerken ekonomi biliminin birbiriyle yakından ilişkili belli başlı konularına değinmekte ve özellikle refah, eşitlik ve adalet gibi kavramlar üzerinde durmaktadır. Fakat, Sen'in ekonominin temel kavramlarını irdelerken refah ekonomisinin alternatifi olabilecek farklı bir bakış açısı benimsediği görülmektedir. Sen, kalkınmayı insanın kapasitesinin genişletilmesi veya artırılması olarak görmekte, kapasite ile insan haklarının birbirini tamamlayan ifadeler olduğunun altını çizmektedir (Sen, 2005). Bu noktadan hareketle, kapasite yaklaşımı, yoksulluk, eşitsizlik ve kalkınma gibi kavramları ekonomi biliminin standart öğretilerinin dışına çıkararak ele almaktadır (Clark, 2005b).

Kapasite yaklaşımının temelinde refah ekonomisi anlayışına yönelik bir eleştiri bulunmaktadır. Bu yaklaşıma göre, bir kişinin refah seviyesini veya yaşam kalitesini, kişiler arasındaki eşitlik veya adaleti, belirli bir toplumun veya ülkenin kalkınmışlık düzeyini değerlendirmenin ölçütü insanların sahip olduğu kaynakların miktarı değildir (Sen, 1985; 1990; Robeyns, 2000; 2005; 2006). Kalkınmanın asıl belirleyici faktörü, insanların istedikleri ve değer verdikleri yaşam deneyimlerini hayata geçirebilmek için sahip oldukları fırsatların çeşitliliğidir. Bir diğer deyişle, kalkınmanın veya gelişmişliğin ölçütü geleneksel ekonomi biliminin öngördüğü gibi kişinin geliri değil, kişinin yapabileceği veya olabileceği şeyleri mümkün kılan yeterlikleriyle doğru orantılıdır (Mitra, 2006). Bu anlayışa göre, insanın kitap okumak, çalışmak, sağlıklı olmak veya siyasi olarak aktif bir vatandaş olmak gibi değer verdiği eylemleri gerçeğe dönüştürmesine olanak tanıyan kapasitesi, yani söz konusu eylemleri yerine getirme özgürlükleri dikkate alınmalıdır. Amartya Sen, bu amaç doğrultusunda kişilerin hayatlarında meydana gelecek değişimlerin öznesi olmasını ve kendilerine verilen kaynakları hayat amaçları için kullanabilme fırsatlarını genişletmesini mümkün kılan politikalar geliştirilmesini önermektedir (Külahoğlu, 2018). Görüldüğü gibi, kapasite yaklaşımının odak noktası insanların ne kazandığı veya ne tükettiği değil ne yapabildiği ve ne olabildiğidir.

3.1.1 Kapasite Yaklaşımının Tarihi Gelişimi

Kapasite yaklaşımının farklı disiplinlerde çalışmalar yürüten bilim insanları arasında her geçen gün daha çok taraftar bulduğu görülmektedir. Dikkatleri üzerinde toplayan kapasite yaklaşımını daha iyi anlamak için, günümüzdeki noktaya gelene kadar ne gibi gelişim aşamalarından geçtiğinin üzerinde durulması gerektiği düşünülmektedir. Bu nedenle, çalışmanın bu bölümünde kapasite yaklaşımının tarihi gelişimine yer verilmiştir.

Günümüzde kullanılan anlamıyla kapasite yaklaşımı oldukça yeni bir kavram olsa da bu yaklaşımın temel aldığı fikirlerin çok eski tarihlere dayandığı görülmektedir. Nitekim, bu yaklaşımın köklerinin Aristo'ya kadar gittiği belirtilmektedir (Johnstone, 2007; Sen, 1994). Johnstone'un da belirttiği gibi, Aristo'nun iyi bir yaşam için gerekli gördüğü kişisel mutluluk (*eudaimonia*) kavramının bileşenleri olan iyiye gitme ve başarıma (*human flourishing*) olgularının izleri, kapasite yaklaşımının temelindeki fikirlerde kendini göstermektedir. Bunun yanı sıra, Marx'ın özgürleşme (*emancipation*), Kant'ın saygınlık ve özerklik, Adam Smith'in ise ihtiyaçlar ve yaşam koşulları kavramları da kapasite yaklaşımının doğuşuna temel olan fikirler arasında yer almaktadır (Clark, 2005b; Robeyns, 2000).

Temellerinde zengin bir fikir çeşitliliği olan kapasite yaklaşımı, ilk olarak Sen'in (1979) "Neyin Eşitliği? (*Equality of What?*)" adlı çalışmasıyla ortaya konmaktadır. Sen, söz konusu

çalışmada eşitsizlik kavramını incelemek amacıyla oldukça yalın bir şekilde “Neyin eşitliği?” sorusunu gündeme getirmektedir. Eşitlik, adalet, yoksulluk gibi kavramların incelenmesi sırasında temel alınmak üzere ‘ahlaki bir bakış açısı’ belirlemeye çalışmaktadır. Ayrıca, faydacı yaklaşımın öngördüğü ekonomik eşitlik ilkesi ile kendi geliştirdiği ‘temel kapasite eşitliği’ kavramı arasında bir ayırım yapmakta ve eşitlik fikrinin ahlaki bir çerçevede ele alınması yolunda temel kapasite eşitliğinin pek çok avantajı olduğunu altını çizmektedir.

1980’li yıllarda yoksulluk ve eşitlik üzerine çalışmalar yürütmeye devam eden Sen’in geliştirdiği yaklaşım ilk kez 1990 yılında Birleşmiş Milletler’in her yıl yayınladığı İnsani Gelişme Raporu’nda kendine yer bulmuştur. İnsani Gelişme Raporları, bir ülkenin kalkınmışlık düzeyini, kişi başına düşen gayri safi milli hasıla (GSMH) ile değil insanların beklenen yaşam süresi, yetişkin okur yazarlık oranı ve eğitime kayıtlı kişi sayısı gibi göstergelerle ölçmektedir (UNDP, 2020).

1990’da yayınlanan ilk İnsani Gelişim Raporu da, kişinin refah düzeyinin artırılması adına ilk kez yeni bir yaklaşım sunmuştur (UNDP, 2020). Bu yaklaşıma göre, insani gelişme insanların yaşadığı ülkelerdeki ekonomilerin zenginliğini arttırmak değil, insan hayatının ve yaşam deneyimlerinin zenginliğinin arttırmaktır. Bu nedenle, İnsani Gelişim Raporları insan, insanın sahip olduğu fırsatlar ve insana seçme şansı sunulması üzerinde durmaktadır. Bu doğrultuda, Birleşmiş Milletler, çok boyutlu bir kavram olan insani gelişmeyi ele alırken üç temel kriteri dikkate almaktadır. Bu kriterler şöyle sıralanmaktadır: (i) Bilgiye erişme ve eğitim alma olanağına sahip olmak, (ii) uzun, sağlıklı ve yaratıcı bir hayat yaşamak ve (iii) saygın bir yaşam sürmek için gerekli kaynaklara ulaşabilmektir. Birleşmiş Milletlere göre, insani gelişme için önemli olan bu temel unsurlar sağlandığında, hayatın diğer alanlarındaki başarı ve ilerleme de kendiliğinden gelecektir. Nitekim, Sen’in kapasite yaklaşımının temel savlarının da bu doğrultuda olduğu görülmektedir.

Bir ekonomist olması dolayısıyla çalışmaları daha çok ekonomi alanındaki araştırmacıların dikkatini çeken Sen’in yaklaşımı, özellikle Alkire ve Robeyns gibi araştırmacıların çalışmalarıyla disiplinler arası bir kimlik kazanmıştır (Zheng, 2009). Bir diğer deyişle, kapasite yaklaşımı farklı disiplinlerde çalışmalar yürüten farklı araştırmacıların farklı sorunları ele almak için farklı zamanlarda kaleme aldığı çalışmalarla birlikte aşamalı bir şekilde günümüzde var olan noktaya gelmiştir (Cookson, 2005).

3.1.2 Kapasite Yaklaşımının Tanımı ve Kapsamı

Kapasite yaklaşımı, sınırları net bir şekilde çizilmiş bir teori değil insanların hayat standardını ve ülkelerin kalkınmışlık seviyesini ele alırken işe koşulacak genel bir çerçeve olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, Sen (1990) kapasite yaklaşımının bir teori veya kuram değil, geleneksel refah ekonomisinden farklı olan bir bakış açısı veya alternatif bir yaklaşım olduğunu altını çizmektedir. Buna paralel olarak, Robeyns (2006) de kapasite yaklaşımını bireysel refah düzeyi, toplumsal düzenlemeler ve kamu politikalarını değerlendirmeye yarayan kapsamlı bir çerçeve olarak görmektedir. Ayrıca, Robeyns (2000, 2003, 2005), bu yaklaşımı refah ve yoksulluk, özgürlük, kalkınma, cinsiyet eşitsizliği, adalet ve sosyal etik gibi pek çok konuyu ele almada yararlı bulmaktadır. Bunun yanı sıra, refah seviyesi halihazırda yüksek olan gelişmiş ülkelerde de politika yapımcıların başvuracağı bir referans noktası olarak kullanılan yaklaşım, gelişmekte olan ülkelerde de hükümetler veya sivil toplum kuruluşları tarafından politika geliştirme aşamasında işe koşulabilmektedir.

Hick (2012), kapasite yaklaşımını bir disiplin değil, yoksulluk analizi sırasında kullanılabilecek yeni bir mercekle tanımlamaktadır. Bu anlayışa göre, kalkınmanın asıl amacı insanların kapasitelerini arttırmak iken gelir bu amaca giden yolda sadece bir araçtır. Comim (2001) ise, kapasite yaklaşımının bir kuram değil, toplumsal düzenlemeler, hayat standardı, eşitsizlik, yoksulluk, adalet, yaşam kalitesi veya refah gibi konuları değerlendirmek için bir çerçeve olduğunu ifade etmektedir. Benzer şekilde, kapasite yaklaşımının yoksulluk, eşitsizlik veya refah gibi olguları açıklayabilecek veya bu olgulara ilişkin sorulara mükemmel

cevaplar bulmamıza olanak tanıyacak bir kuram olmadığı; aksine, bu olguları kavramsallaştırıp değerlendirmeye yardımcı olan bir çerçeve olduğunun altı çizilmektedir (Robeyns 2000; 2003; 2005; 2006). Kapasite yaklaşımının disiplinler arası niteliğini vurgulayan Robeyns, bu yaklaşımın temelde bir düşünce tarzı olduğunu belirtmektedir.

Kapasite yaklaşımı kişinin refahının, o kişinin kapasitesi temelinde incelenmesi gerektiğini öngörmektedir. Bu yaklaşıma göre, insanların refah düzeyi yapabileceğini yapma ve olabileceğini olma özgürlüğü açısından değerlendirilmektedir (Cookson, 2005). Böyle bir değerlendirmenin temelinde insanların kapasitesi yer almaktadır (Robeyns, 2003). Bir diğer deyişle, yaşam kalitesinin, kaynaklar veya faydalar değil doğrudan kişinin kapasitesi ve işlevleri açısından ölçülmesi gerekmektedir (Alkire, 2008a). Kişinin refahının merkezinde, değer verdiği işlevleri başarma kapasitesi yer almaktadır. Bu bakış açısı, kişinin refahın sadece ne alıp satabildiği ile ilgili olmadığını ortaya koymaktadır (Gasper, 1997).

Kalkınmanın ve insanların refah düzeyinin kapasite yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilmesi sırasında sosyal, ekonomik ve politik analizlerin işe koşulduğu farklı görüşler gündeme gelmekte ve yoksulluk analizleri çok boyutlu bir yaklaşım ile ele alınmaktadır (Deneulin ve McGregor, 2010). Böylece, insanların hayatlarını çeşitli şekillerde kısıtlayan pek çok unsurun göz önünde bulundurulması mümkün olmaktadır (Hick, 2012). Bu zengin bakış açısı, refah düzeyi değerlendirmelerinde kişilerarası kıyaslamaları mümkün kılan bir reçete veya bir algoritmaya ulaşmaya da fırsat tanımaktadır. Bununla birlikte, Sen'in kapasite yaklaşımını geliştirirken her derde deva olabilecek bir formül bulmaya odaklanmadığının altı çizilmektedir (Robeyns, 2000).

Robeyns (2003), kapasite yaklaşımının belirli bir dünya görüşünü savunduğunu söylemenin mümkün olmadığını belirtmektedir. Nerede ve hangi amaçla kullanılırsa kullanılsın, kapasite yaklaşımının temel savı ana akım fayda maliyet analizine alternatif bir bakış açısı sunuyor olmasıdır. Bu nedenle, kapasite yaklaşımı standart refah ekonomisi teorisinin en önemli alternatifi olarak görülmektedir (Clark, 2005b; Cookson, 2005).

Kapasite yaklaşımı, ekonomi bilimine egemen olmakla birlikte dar bir bakış açısına sahip olan faydacılığa bir tepki olarak doğmuştur (Deneulin ve McGregor, 2010). Yoksulluk ve eşitsizliğin, bir ev halkının geliri veya sahip olduğu malvarlığı ile açıklanmasını eleştirmektedir. Sen'e (1999) göre, faydacılığın odak noktası olan gelir ve malvarlığının, yaşam kalitesini ölçmede yeterli olmamasının beş nedeni bulunmaktadır:

- Heterojenlik: İnsanlar arasındaki fiziksel ve biyolojik farklılıklar, ihtiyaçlarının karşılanması için de farklı şeylerin gerekli olduğu anlamına gelmektedir.
- Çevresel farklılıklar: Fiziksel çevredeki farklılıklar, farklı yerlerde yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılamak için farklı şeylere gereksinimleri olduğu anlamına gelmektedir.
- Sosyal bağlamdaki farklılıklar: Farklı toplumlarda hüküm süren farklı sosyal düzenlemeler, gelir ve malvarlığının insani gelişmişliğe dönüşmesinde de farklılıkları beraberinde getirmektedir.
- Farklı bakış açıları: Geleneklerdeki ve alışkanlardaki farklılıklar, aynı kapasiteye sahip olmak için farklı ölçüde kaynağa veya araca ihtiyaç duyulması anlamına gelmektedir.
- Ev içi farklılıklar: Hane düzeyinde ele alındığında, aile içinde gelir ve malvarlığının dağılımındaki farklılıklar, aile üyelerinin hepsinin ihtiyaçlarını aynı düzeyde karşılayabildiği anlamına gelmemektedir.

Sen'in sıraladığı bu nedenler, gelirin ve malvarlığının önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Bununla birlikte, eğer kişilerin veya toplumların refah seviyesinin ölçülmesi amaçlanıyorsa, refahı ölçerken göz önünde bulundurulmuş bilgi ve kriter yelpazesinin de genişletilmesi gerekmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, kapasite yaklaşımının kavramsal temellerinde, geleneksel refah ekonomisine yönelik eleştiri yer almaktadır. Sen kapasite yaklaşımını, 20. yüzyıla damgasını vuran refah ekonomisi ve faydacılık anlayışlarının alternatifi olarak görmektedir (Cookson, 2005). Faydacı refah ekonomisi, bir kişinin durumunu sahip olduğu malvarlığı veya elde ettiği faydalar aracılığıyla ölçmektedir. Kişinin refahı gelir veya sahip olduğu malvarlığı gibi zenginliklerin yanı sıra mutluluk veya bir arzunun yerine getirilmesi gibi faydalarla açıklanmaktadır (Clark, 2005a). Bu görüşe paralel olarak, Sen (1985) de ekonomik büyümenin ve malvarlığının artmasının insani gelişme için gerekli olduğunu kabul etmektedir. Bununla birlikte, tıpkı Aristo gibi, insanoğlunun aradığı şeyin aslında servet olmadığını, zenginliğin sadece ulaşılmak istenen asıl amaca giden bir yol olduğunun altını çizmektedir.

Sen'in refah ekonomisini eleştirmesinin bir diğer nedeni ise refah ekonomisi anlayışının mutluluk, haz ve isteklerin karşılanması üzerinde durmasıdır. Sen'e (1994) göre, kişinin hayattaki tek amacı mutluluğa erişmek veya isteklerini karşılamak değildir, yaşam mutluluk ve hazdan çok daha fazlasını ifade etmektedir. İnsanların gerçekten değer verdiği fakat refah ekonomisinin dikkate almadığı haklar ve özgürlükler gibi unsurlar bulunmaktadır. Bu nedenle, faydacı refah ekonomisinin insanın refahını ölçmede etkili olmadığı belirtilmektedir (Clark, 2005a).

Kapasite yaklaşımı temelde değer kavramını öznel mutluluklar, malvarlığı veya diğer maddi kaynaklarla açıklayan kuramlara mesafeli durmaktadır (Johnstone, 2007). Johnstone, neyin değerli olduğunun tek ölçütünün öznel mutluluklarla açıklanmaya çalışılmasının sakıncalı olduğunu belirtmektedir. Çünkü baskı altında olma veya yoksunluk gibi öznel durumlar kişilerin gözlerini gerçek istek ve ihtiyaçlarını göremeyecek kadar kör edebilmekte ve böylece refah seviyesindeki önemsiz bir artış söz konusu kişi tarafından gerçek bir mutluluk kaynağı olarak görülebilmektedir. Ayrıca, aynı miktar ve nitelikteki mal veya kaynaktan herkesin aynı yararı görmesinin mümkün olmadığı belirtilmektedir. Johnstone, bu durumu açıklamak için aynı miktardaki yemeğin tarlada çalışan bir çiftçi, hamile bir kadın ve bir çocuk için çok farklı anlamlara geleceğini örnek vermektedir. Bu nedenle, faydacı refah ekonomisinin öngördüğü yeniden dağıtım refah seviyesini eşitlemek için her zaman işe yaramamaktadır.

Faydacılık eylemlere yön veren şeyin isteklerin karşılanması güdüsü olduğunu öngörmektedir (Zimmermann, 2006). Bu açıdan bakıldığında, faydacılık kişisel çıkarların belirlediği mantıklı davranışlar üzerine kurulu bir yaklaşım olarak görülmektedir. Sen ise eylemin böylesi dar bir anlam ile ifade edilmesine karşı çıkmaktadır. Sen'e (1994) göre, eylemlerimizi şekillendiren unsurlar arasında değerlerimizin, çevremizin, alışkanlıklarımızın ve tercihlerimizin etkisi yadsınamaz. Bu noktada, faydacı anlayış kişinin değer verdiği ve ulaştığı faydalara odaklanırken, kapasite yaklaşımı sadece ulaşabildiklerimize değil ulaşabilme olanağına sahip olduğumuz kapasitemizi ve özgürlüklerimizi de göz önünde bulundurmaktadır.

Kapasite yaklaşımı, geliri veya kaynakları temel alan faydacı refah ekonomisi yaklaşımlarına karşı çıkmaktadır, çünkü refah anlayışı sadece faydaya odaklanırken ahlaki değerlerimizden doğan fayda dışı bilgileri göz ardı etmektedir (Robeyns, 2007; Zheng, 2009). Faydacılığın göz ardı ettiği bu bilgiler, kişinin herhangi bir fiziksel engelinden doğan ekstra fiziksel ihtiyaçlar olabileceği gibi sosyal veya ahlaki konularla ilgili de olabilmektedir. Örneğin, faydacılık aynı işe aynı ücret ilkesi doğrultusunda kadın ve erkeğe aynı maaşın verilmesini savunan bir kişiye özgü bu ahlaki değeri göz ardı etmektedir. Odak noktası mutluluk olan faydacı yaklaşıma göre, kadın daha az maaş almaktan mutluysa, kadın ve erkeğe eşit maaş verilmesine de gerek yoktur.

Yaşam kalitesini ölçmeyi amaçlayan geleneksel kaynak temelli yaklaşım, insanların sahip olduğu kaynaklara odaklanmaktadır (Alkire, 2008b). Söz konusu kaynaklar arasında en öne çıkan ise, gelir ve tüketim gibi kavramların ön plana çıkmasına neden olan mali göstergelerdir. Parasal olmayan kaynaklar ise insanların sahip olduğu mülklerin yanı sıra sağlık, eğitim, elektrik, yol gibi kamu hizmetlerine erişimi içine almaktadır. Söz konusu kaynakların yaşam kalitesi açısından

oldukça önemli olduğu kabul edilmekle birlikte tek başına bu ölçütlerin insan refahını ve gelişmişliğini ölçmede yetersiz olduğunun altı çizilmektedir. Sen (1990, s. 44), tıpkı Aristo gibi, maddi varlıklar kendi içinde değerli olmadığını, sadece başka bir amaca ulaşmaya yarayan bir araç olduğunu vurgulamaktadır. Öncelikle, pek çok kaynak doğası itibarıyla değerli değildir, sadece amaç olan değerlere ulaşılmasında bir araçtır. Bu nedenle, yaşam kalitesi doğrudan bu kaynakların var olup olmaması ile ilgili değildir, bu kaynakların insanların ne yapabilmesine ve ne olabilmesine olanak tanıdığı ile ilgilidir.

Refah ekonomisi bireysel ve sosyal refah düzeyini ölçmeyi ve devlet politikalarının refah üzerindeki etkisini değerlendirmeyi amaçlayan bir yaklaşımdır (Kuklys ve Robeyns, 2005). Kişilerin refahı fayda kavramı ile açıklanırken, fayda kişinin isteklerini yerine getirmesi veya istediği tercihleri yapabilmemesinin verdiği hazzı yakalaması anlamında kullanılmaktadır. Refah ekonomisinin kullandığı anlamda fayda, tek boyutlu bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır, çünkü fayda sadece mali değişkenler aracılığıyla ölçülmektedir. Bu anlamda, refah ekonomisi anlayışı kişisel faydaları gelir veya tüketim temelinde açıklamaktadır. Halbuki, Kuklys ve Robeyns, refahı ölçmek için geliri bir ölçüt olarak kullanmanın üç temel sakıncası bulunduğunu belirtmektedir: (i) Piyasa dışı mal ve hizmetlerin kişinin refahı üzerindeki etkisinin göz ardı edilmesi, (ii) gelirin refaha dönüştürülmesi aşamasında ortaya çıkan kişisel farklılıklar ve (iii) seçim yapmanın doğasında olan değer yok sayılması.

Sonuç olarak, kapasite yaklaşımı, faydacı yaklaşımın insanların refah düzeyini incelerken geliri temel almasına karşı çıkmaktadır. Gelirin insan refahı ve özgürlüklerine giden yolda önemli bir adım olduğu kabul edilmekle birlikte, kendi içinde bir amaç değil sadece bir araç olduğu vurgulanmaktadır. Bu nedenle, yaşam kalitesini ölçerken dikkate alınması gereken unsurun ekonomik zenginlik değil, insanların istedikleri ve değer verdikleri herhangi bir işlevi başarabilme kapasitesi olduğu belirtilmektedir. Bir diğer deyişle, kişinin refahı değer verilen eylemleri yerine getirme veya istenen bir noktaya gelme özgürlüğü ile açıklanmaktadır.

3.2. Kapasite Yaklaşımına Göre Yoksulluk ve Kalkınma

Bir önceki bölümde de açıklandığı gibi, kapasite yaklaşımı kalkınmayı ele alırken geliri ve diğer sayısal göstergeleri değil, insani gelişmeyi temel almaktadır. Dolayısıyla, kapasite yaklaşımı gerek kalkınmayı gerekse yoksulluğu ana akım ekonomi kuramlarından farklı bir şekilde ele almaktadır. Çalışmanın bu bölümünde, kapasite yaklaşımının kalkınmayı ve yoksulluğu nasıl açıkladığı detaylı bir şekilde irdelenecektir.

Sen (1994), yoksulluk ve kalkınmayı tanımlarken, başlama noktası olarak geliri seçmenin doğru bir adım olduğunu, fakat orada kalmanın bu iki kavramı tam olarak anlamak için yeterli olmadığını belirtmektedir. Yoksulluk tanımını mekanik hesaplamalar çerçevesine sığdırarak, yoksulluğa “yoksulluk sınırı” olarak belirlenmiş bir rakamın altında ve üstünde kalma durumu olarak yaklaşımın yanıltıcı olduğunun altını çizmektedir. Yoksulluk sadece toplum içerisinde diğerlerinden daha fakir olmakla değil, temel fırsatlara sahip olmamakla ilgilidir (Sen, 1985). Bu açıdan bakıldığında, yoksulluk doğrudan gelir ile ölçülebilecek bir olgu olarak görünmemektedir.

Ana akım ekonomi kuramlarına göre, kalkınmanın amacı ekonomik büyümeyi yakalamak ve sürdürülebilir (Alkire ve Deneulin, 2009). Nitekim, kalkınmayı ekonomik gelişme ile eş değer tutan pek çok çalışma bulunmaktadır (Kleine, 2010). Bu açıdan bakıldığında, öncelik tam olarak ekonomik büyümenin kendisidir. Ekonomik büyümeyi temel alan bu yaklaşıma göre, ekonomik büyüme sağlandığında beslenme, eğitim, sağlık, iş olanakları gibi alanlarda da kendiliğinden gelişme olacağı varsayımı önceden kabul edilmektedir. Bu noktada, bütüncül bir kalkınma için ekonomik gelişme yeterli görülmektedir. Bu nedenle, kalkınma için incelenmesi gereken birim bellidir: ekonomi. İncelenecek olan birim bir ülkenin, bir bölgenin veya bir sektörün ekonomisi olabilmektedir. Ölçme birimi ise parasaldır; bir diğer deyişle, gelirdir.

Kapasite yaklaşımı ise kalkınmayı insanların yapabilecekleri ve olabilecekleri şeylerin, yani kişisel özgürlüklerinin artırılması olarak görmektedir (Alkire ve Deneulin, 2009). Burada öncelik gelir değil, insandır. Kalkınma, insanların değer verdikleri ve istedikleri hayatları yaşayabilmelerine olanak tanıyacak kapasitelerini artırma süreci olarak kabul edilmektedir (Sen, 1991, s. 1). Söz konusu kapasitelerin ise kişinin içinde yaşadığı sosyal, ekonomik ve siyasi bağlama sıkı sıkıya bağlı olduğu ifade edilmektedir.

Sen, kalkınmayı ekonomik büyüme, teknolojik ilerleme veya toplumsal modernleşme gibi kavramlarla değil insanın kişisel özgürlüklerinin artması ile açıklamaktadır (Robeyns, 2005). Sen'e (1991, s.1) göre, kalkınma seçme özgürlüğü anlamına gelmektedir. Kalkınmanın temel amacı insanların seçeneklerini arttırmak ve hayat deneyimlerini zenginleştirmektir. Odak noktasına insanı alan bu yaklaşım, insanların gelirini değil seçme şansını artırmanın peşindedir.

Sen, kalkınmayı açıklarken şu soruyu gündeme getirmektedir: İnsanlar nasıl bir hayat sürmeyi seçerler? Sen'e göre, bu sorunun cevabı kalkınma ile doğrudan ilişkilidir. Geleneksel refah ekonomisini benimseyen bir kurum veya devlet, ekonomik gelişmeyi en önemli öncelik olarak belirlemektedir. Halbuki, kişi yemek ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra, bu temel ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek olandan fazlasını kazanmasını sağlayacak ekonomik gelişmeyi değil sevdiklerine yakın olmayı veya sağlıklı bir ortamda büyümeyi tercih edecektir. Bu noktada, kişilerin kalkınma öncelikleri, kalkınmanın tanımını da kişiye göre değiştirmektedir. Bu nedenle, tepeden inme ve yetkililer tarafından belirlenmiş kalkınma önceliklerinin bir kenara bırakılarak sosyal, kültürel, çevresel ve ekonomik koşulların çeşitliliğinin tek bir kalkınma tanımının yapılmasını olanaksız kıldığı vurgulanmaktadır (Sen, 1990).

İnsanlar aslında rakamlara değil bilgiye erişim, daha iyi beslenme ve sağlık hizmetleri, daha güvenli hayatlar, daha doyurucu boş zamanlar, siyasi ve kültürel özgürlükler ve bir toplumun parçası olmaya değer vermektedir. Bu nedenle, kalkınmanın amacı da insanlara uzun, sağlıklı ve yaratıcı bir hayat yaşama olanağı tanımadır. Gerek ekonomik gerekse sosyal veya kültürel, hayatın tüm yönleri insan hayatının iyileştirilmesi açısından ele alınmaktadır. Bu nedenle, ekonomik büyüme de sadece insani gelişmeye giden yolda bir araç konumundadır.

Gasper (2002), kapasite yaklaşımına göre kalkınmanın insanın kapasitesinin genişletilmesi olarak tanımlanabileceğini belirtmektedir. Benzer şekilde, Clark (2005a) da kalkınmanın temel amacının ekonomik gelişme değil, insanların kapasitesini arttırmak olduğunu altını çizmektedir. Bu anlayış kapasite yaklaşımını bir refah kuramı veya bir politika ilkesi yapmamaktadır. Bununla birlikte, kalkınmayı ele alabileceğimiz alternatif bir bakış açısı sunmaktadır. İnsani gelişme, insanın sahip olduğu kaynakların artması değil insanın refahının iyileşmesi olarak yeniden tanımlanmaktadır. Bu noktada, birey artık ekonomik büyümeyi destekleyen insan sermayesinden daha fazlası olarak kabul görmektedir. İnsan kalkınmanın aracı değil, kalkınmanın amacı olarak algılanmaktadır. Bu nedenle, insani gelişme ekonomik büyümenin bir aracı olmaktan çıkmakta, aksine, ekonomik büyüme insani gelişmenin bir aracı olarak görülmektedir. Nitekim, Sen'in çerçevesini çizdiği kapasite yaklaşımının etkisiyle, BM 1990'dan beri, insani gelişmişlik kavramını benimsemekte ve insanı kalkınmanın merkezine yerleştirmektedir (İbrahim, 2006). 1990 yılından beri Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanan İnsani Gelişme Raporu'nda ifade edildiği gibi 'insani' kavramı, daha önce insanı merkez almaktan uzak olan ve ekonomik büyüme ile eşdeğer tutulan kalkınma anlayışının bir kenara bırakılarak insanı odağına alan bir anlayışın benimsenmesini ifade etmektedir. Bir diğer deyişle, kalkınma GSYİH gibi kavramlarla değil, insanların saygın bir hayat sürmesi ile ilişkilendirilmelidir.

Alkire ve Deneulin (2009), insanların hayatlarıyla ilgilenen kapasite yaklaşımının ekonomik büyümeyi tamamen göz ardı etmediğinin de altını çizmektedir. Analizlerin odağında insan yer almaktadır, fakat bu anlayış gelirin önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Bu bakış açısı, ekonomik büyüme ve diğer alanlardaki ilerlemelerin tamamen anlamsız olduğunu

savunmamaktadır (Robeyns, 2005). Ekonomik büyüme önemlidir, fakat yeterli değildir (Clark, 2005a). Söz konusu gelişmeler, kişisel özgürlüklerin artırılması adına birer araç olduğu sürece önem arz etmektedir. Nitekim, altı çizilmesi gereken nokta da budur; ekonomik büyüme sayısal verilerdeki artış olarak değerlendirildiğinde değil gerçek hayatta karşılık bulduğu zaman anlamlı görülmektedir.

Gelir, insanların potansiyellerini gerçekleştirmeleri için oldukça önemli kabul edilmektedir. Bir diğer deyişle, ekonomik büyüme insanların hayatını iyileştirmesi açısından önem arz etmektedir. Bu noktada, herhangi bir bölge veya ülkenin ekonomisi, insanlara uzun ve sağlıklı bir hayat, iyi bir eğitim, anlamlı bir iş, huzurlu bir aile hayatı, demokratik bir ortam gibi fırsatlar sağladığı ölçüde başarılı sayılmaktadır (Alkire ve Deneulin, 2009). Görüldüğü gibi, bu yaklaşımda öncelikle analize temel olan ölçüt, ekonomiden insana kaymaktadır. İkincisi, ölçme kriteri artık para değil, insanların olabildikleri ve yapabildikleridir.

Dünya Bankası tarafından yıllık olarak yayınlanan Dünya Kalkınma Raporlarının da kalkınmayı kapasite yaklaşımına benzer bir şekilde ele aldığı görülmektedir. Nitekim, 1991 yılında yayınlanan rapor, ekonomik kalkınmayı maddi tüketimin yanı sıra eğitim, sağlık ve çevre gibi unsurları da içine alan yaşam standartlarında sürdürülebilir bir artış olarak tanımlamaktadır (WBG, 1991, s. 31). Daha geniş bir açıdan bakmak gerekirse, kalkınma fırsat eşitliği, siyasi özgürlük ve temel haklar gibi alanlarda meydana gelecek önemli ilerlemeleri de kapsamaktadır. Bu nedenle, kalkınmanın temel hedefi cinsiyet, etnik grup, din, ırk, bölge ve ülke ayrımı olmaksızın tüm insanların ekonomik ve politik haklarının yanı sıra temel haklarının da artırılmasıdır.

Sen'in yaklaşımının kalkınma söylemine yeni bir soluk getirdiği görülmektedir. Sen'e göre kalkınma, kişisel, sosyal, ekonomik ve siyasi alanda seçme özgürlüğünün artması ile ilgilidir. Kalkınmanın odağında insanın değer verdiği ve istediği hayatı yaşayabilmesine olanak tanıyan kapasitesinin ve özgürlüklerinin artırılması yer almaktadır. Bu bağlamda, Sen'in kalkınma anlayışının geleneksel kalkınma tanımlarına göre daha bütüncül bir çerçeve çizdiğini söylemek mümkün görünmektedir. Bu anlayışa göre, ekonomik büyüme önemli olmakla birlikte tek amaç değildir. Amartya Sen'in yaklaşımı, kalkınmayı etik açıdan ele alan bir yaklaşım olarak görülmektedir ve hem gelişmiş ülkelerde hem de gelişmekte olan ülkelerde oldukça yararlı olacağı umut edilmektedir.

3.3. Kapasite Yaklaşımının Temel Kavramları

Kalkınmayı insani gelişme ile eşdeğer gören kapasite yaklaşımının temel aldığı bazı kavramlar bulunmaktadır. Bu kavramlar şöyle sıralanabilmektedir: (i) Kapasite ve işlev, (ii) insan çeşitliliği, (iii) dönüştürme faktörleri, (iv) seçme hakkı ve özgürlük. Kapasite yaklaşımının tam olarak anlaşılması için bu kavramların incelenmesi gerektiği düşünülmektedir. Çalışmanın bu bölümünde kapasite yaklaşımının temel kavramları sırasıyla ele alınacaktır.

3.3.1 Kapasite ve İşlev

Kapasite yaklaşımının en temel ilgi alanlarından biri kalkınmanın ne olduğu ve nasıl tanımlanması gerektiğidir. Kalkınmanın amacının kişinin kapasitelerini arttırmak olduğu (Deneulin ve McGregor, 2010) göz önünde bulundurulduğunda, yaklaşımın temel kavramlarından ilkinin kapasite (*capability*) olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, kapasite kavramı işlev (*function*) kavramından da ayrı düşünülmemektedir. İbrahim'in (2006) de belirttiği gibi, kapasite yaklaşımının temelini kapasiteler ile işlevler arasındaki ilişki oluşturmaktadır.

Kapasite yaklaşımı, adından da anlaşılacağı üzere kapasite üzerine kuruludur (Robeyns, 2005). Refahı belirleyen ölçüt, kişinin mutluluğu, geliri, harcamaları veya tüketimi değil kapasiteleridir. Sen'e göre, refahın, adaletin ve kalkınmanın nihai amacı kişinin yapabilme ve olabilme kapasitesi açısından değerlendirilmelidir. Refah, kişinin olmak istedikleri kişi olabilme, yapmak istedikleri şeyleri yapabilme özgürlüğüdür. Kapasite yaklaşımı insanların sahip olduğu

şeylere veya nasıl hissettiğine değil, insanların yapabileceklerine ve olabileceklerine odaklanmaktadır (Hick, 2012). İnsan refahı için gelir veya para gibi araçlardan ziyade kişinin gerçekte sahip olduğu fırsatlar, yani işlevleri ve kapasiteleri üzerinde durmak gerekmektedir.

Sen, 'kapasite' kavramını ilk kez "Equality of What?" adlı çalışmasında gündeme getirmiştir (Gore, 1997). Sen (1979), eşitliğin aslında ne olduğunu sorguladığı bu çalışmasında, eşitliğin değerlendirilmesi sırasında insanların kendini ne kadar mutlu ve yaşadığı hayattan memnun hissettiği ile ilgili olarak veya sahip olduğu mal varlığı ölçeğinde düşünmenin yanıltıcı olabileceğini belirtmektedir. Odak noktasının, insanların gerçekte nasıl bir hayat yaşadığı, örneğin aç mı tok mu olduğu olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu noktada, Sen eşitliğin değerlendirilmesinde insanların sahip olduğu temel kapasitenin göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade ederken kapasiteyi kişinin yetisi olan belirli şeyleri yapabilme olanağı olarak tanımlamaktadır.

Kapasite, insanın değer verdiği işlevleri yerine getirmesine ilişkin fırsatların bütünü olarak tanımlanmaktadır (Sen, 2005). Kapasiteyi yaklaşımının temelini oturtan Sen, kişinin istediği şeyleri gerçekten yapıyor olması ile istediği şeyleri yapmasına olanak tanıyan araçlara ve özgürlüğe sahip olması arasında bir ayrım yapmaktadır. Çünkü iki kişi aynı araç veya kaynaklara sahip olsa da çok farklı kapasitelere sahip olabilmektedir. Sen, bu noktada bedensel bir engeli olan kişi örneğini vermektedir. Bedensel engeli olan bir kişi ile hiçbir bedensel veya zihinsel engeli olmayan bir diğer kişi aynı gelir düzeyine, aynı araçlara ve aynı kaynaklara sahip olabilir. Fakat bu eşitlik, söz konusu iki kişinin aynı eylemleri yerine getirebildiği anlamına gelmemektedir. Bedensel engellenden ötürü, engelli olan kişinin yapabildikleri, sağlıklı olan diğer kişi ile kıyaslandığında daha kısıtlıdır. Bu nedenle, belirli araç ve kaynaklara sahip olmak, söz konusu araç ve kaynakların olası kıldığı işlevlerin gerçekleştirilmesi kapasitesine sahip olmayı garantilememektedir.

Kapasite kişinin isterse yapabileceği ve olabileceği şeyleri ifade etmektedir (Gore, 1997; Oosterlaken, 2009). Kapasitenin var olduğunu söylemek fiziksel veya zihinsel olarak herhangi bir işlevin yerine getirilmesini gerektirmemektedir. Kapasite sadece yapmayı ve olmayı başardığımız şeyleri değil, elimizin altında olup seçmemiş olduğumuz seçenekleri de kapsamaktadır (Alkire, 2008b). Bu nedenle, kapasite fırsatlar özgürlüğüdür, seçilmemiş alternatif yollardır. Önemli olan kişinin herhangi bir işlevi yerine getirip getirmemesi değil, söz konusu işlevi yerine getirme fırsatının olup olmamasıdır. Bu nedenle, Sen kapasiteleri işlevlerden daha önemli görmektedir. Örneğin, sağlık durumu iyi olmayan bir kişi bazı bedensel işlevleri yerine getiremiyor olabilir. Ancak, bu kişi sağlık işlevine sahip olmamasına rağmen hâlâ sağlık kapasitesine sahiptir, çünkü uygun tedavi ve tıbbi müdahale ile işlevlerini yeniden kazanabilecek durumdadır.

Kapasite kişinin belirli özgürlüklere sahip olması olarak kabul edilmektedir (Sen, 2005). Bu noktada, kapasite özgürlük kavramını da beraberinde getirmektedir. Önemli olan kişinin gerçekte yaptığı şeyler değil, yapabilme özgürlüğüne sahip olup olmamasıdır. Bu nedenle, Oosterlaken'in (2009) de belirttiği gibi, kişinin yapabilme ve olabilme şansına sahip olduğu şeylerden ziyade gerçekte yaptığı ve olduğu şeylere odaklanmak, kişinin refahını değerlendirirken bir yanılsamaya neden olabilmektedir.

İşlevler, kişinin yapmayı veya olmayı başardığı şeylerdir. Kapasiteler ise, bu işlevleri başarma özgürlüğüdür. Kapasiteler, kişinin isterse gerçekleştirebileceği fırsatlardan oluşmaktadır (Hick, 2012). Kapasite, fırsatların üzerinde durmakta ve kişinin istediği hayat deneyimlerini yaşayabilmesine olanak tanıyan fırsatlar olarak tanımlanmaktadır (Oosterlaken, 2009). Bir diğer deyişle, kapasite kişinin sebebi ne olursa olsun değer verdiği şeyleri yapabilmesi ve olabilmesi özgürlüğü, bu özgürlüğü kullanabilme fırsatına sahip olmasıdır. Bu fırsatları gerçeğe dönüştürmek, kişinin tercihine bağlı bir durumdur. Kişinin, söz konusu fırsatları kullanmayı tercih etmemesi, kapasitesinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Önemli olan söz konusu fırsatları gerçeğe dönüştürüp dönüştürmemesi değil, bu fırsatlara sahip olmasıdır (Hick, 2012). Örneğin,

istediği kitabı alıp okuyacak parası olan bir kişi, kitap okuma kapasitesine sahiptir. Bununla birlikte, parasını kitap almak için kullanmamayı tercih edebilir. Bu durumda, kişinin kitap okuma kapasitesinin var olduğundan söz etmek mümkündür.

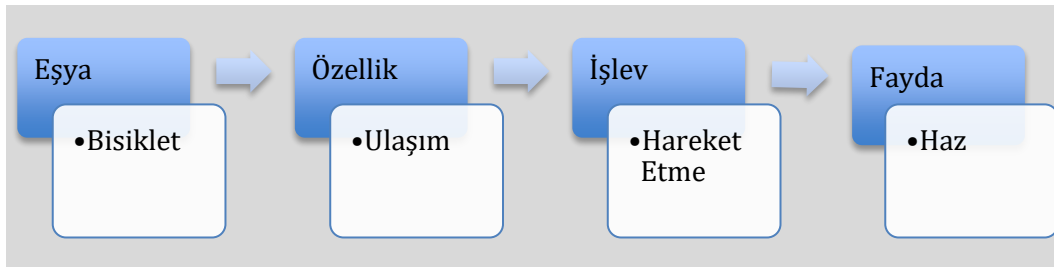
Robeyns (2000; 2005), kapasiteleri temel kapasiteler ve diğer önemli kapasiteler olmak üzere iki gruba ayırmaktadır. Temel kapasiteler, hayatta kalmak için gerekli olan temel şeyleri yapabilme özgürlüğünü ifade etmektedir. Bu kavram, daha çok yoksulluğu ele almada ve gelişmekte olan ülkelerde kullanılmaktadır. Bununla birlikte, kapasite yaklaşımı yoksulluk araştırmalarının dışındaki pek çok alanda da kullanılabilir. Örneğin, gelişmiş bir ülkede veya zengin bir toplumdaki eşitsizliklerin incelenmesi için de yararlı görülmektedir. Gerek gelişmekte olan gerekse gelişmiş ülkelerde refahın ölçütü olan kapasitelerin arasında ise evdeki yaşam koşulları, fiziksel ve psikolojik sağlık, eğitim ve bilgiye erişim, sosyal ilişkiler, ruhsal ve zihinsel sağlık, güvenlik gibi unsurlar yer almaktadır.

Birbiriyle sıkı sıkıya bağlı olsa da kapasite yaklaşımının iki temel kavramı olan kapasite ve işlevlilik arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Nitekim, Sen (1987, s. 36) de, kapasiteler ve işlevlerin birbiriyle ilişki olmakla birlikte birbirinden farklı olduğunun altını çizmektedir. Bu noktada, başarıyla yerine getirilmiş işlevler ile kapasiteler arasındaki farkın altını çizmekte fayda görülmektedir. Bu iki kavram arasındaki fark, gerçekleştirilen ve gerçekleşme olanağı olan arasındaki fark ile aynıdır. Bir yandan, gerçekleştirilmiş işlevler varken diğer yanda kişinin yapmak istediğinde yapma özgürlüğüne sahip olduğu seçenekler vardır. Örneğin, oruç tutan bir kişi aç kalmakta ve beslenme işlevini yerine getirmemektedir. Bu açıdan bakıldığında, oruç tutan kişi yeterli besin bulamadığı için kıtlıkla karşı karşıya olan bir insan ile benzer bir fiziksel durum içerisindedir. Fakat, oruç tutan kişi beslenme işlevini yerine getirmese de isterse bu işlevi yerine getirebilecek olan kişidir. Diğer yandan, kıtlıkla karşı karşıya kalan kişi istese de beslenme işlevini yerine getirememektedir. Bu nedenle, bu iki kişinin aynı işlevden yoksun olduğu doğru olmakla birlikte aynı kapasiteye sahip olduklarını söylemek mümkün görünmemektedir.

Gore (1997), işlevleri, kişinin başardıklarını, yapabildiği ve olabildiği şeyler olarak tanımlamaktadır. İşlevler, kişinin hayatında gerçekten var olan durumları anlatmaktadır. Söz konusu işlevler iyi beslenmiş, sıcak, sağlıklı olmak gibi fiziksel olabildiği gibi mutlu olmak gibi zihinsel veya hareket etmek, yazmak gibi eylemsel veya iletişim kurmak, bir topluluğun parçası olabilmek gibi sosyal işlevler de olabilir. İşlevler, kişinin sahip olduğu araç ve kaynakları değil sahip olduklarıyla yapmayı başardığı şeyleri ifade etmektedir. Bu nedenle, işlevler bir mal veya eşyaya (bu mal veya eşyanın özelliklerine) sahip olmaktan veya fayda sağlamaktan (bu işlevi yerine getirmenin sonucunda elde edilen mutluluk) farklıdır. Bu kavramlar arasındaki ilişki, Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1

İşlevler Şeması

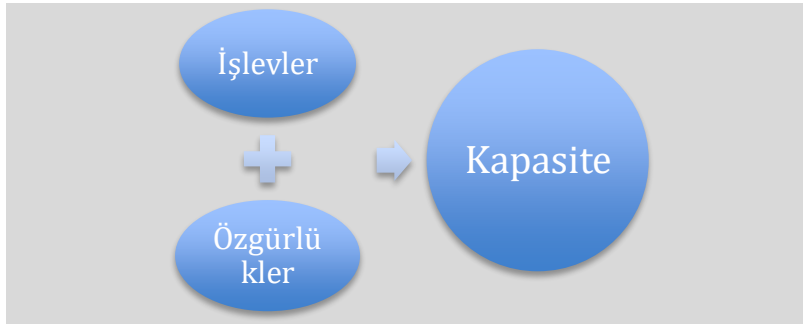
Gore, C. (1997). Irreducibly social goods and the informational basis of Amartya Sen's capability approach. *Journal of International Development*, 9(2), 235-250.

Şekil 1’de de görüldüğü gibi, ulaşım olanağı tanıma özelliğine sahip olan bir bisiklet, bir yerden bir yere hareket etme işlevini gerçekleştirmeye yarayan bir eşya olup hareket etme işlevinin yerine getirilmesi sonucunda mutluluk elde edilmesini sağlayan bir kaynak konumundadır. Bu nedenle, Oosterlaken’in (2009) de belirttiği gibi, işlevler kişinin hayatını değerli kılan ve o kişinin var oluşunu tanımlayan şeyler olarak kabul edilmektedir.

Robeyns (2003; 2006), işlevleri, kişinin yapabildiği ve olabildiği şeyler olarak tanımlarken kapasiteleri de kişinin olası işlevleri, bir diğer deyişle, istediği işlevleri yerine getirme fırsatları veya özgürlüğüne sahip olmak olarak açıklamaktadır. İşlevler kişinin gerçekleştirdikleri, kapasiteler ise gerçekleştirme özgürlüğüne sahip olduklarıdır. Kapasite bir şey yapma veya olma fırsatını ifade ederken işlev, bu fırsatın hayata geçirilmiş halidir (Mitra, 2006). Bu açıdan bakıldığında, kişinin kapasitelerinin arasından seçip yapmayı tercih ettiği işlevler, kapasite kavramının altında yer alan alt kategori olarak görülmektedir. Bir diğer deyişle, kapasitenin iki temel bileşeni bulunmaktadır: kişinin yaptığı ve olduğu şeyler, yani işlevleri ile özgürlük (Alkire, 2005; 2008a; 2008b). Alkire’nin kapasite ve işlevler arasında kurduğu ilişki Şekil 2’de verilmektedir.

Şekil 2

İşlevler ile Kapasite Arasındaki İlişki

Alkire, S. (2005). Why the capability approach? *Journal of human development*, 6(1), 115-135.

Şekil 2’de de görüldüğü gibi, Alkire kapasiteyi, işlevler ile özgürlüklerin toplamı olarak tanımlamaktadır. Bir diğer deyişle, kapasite kişinin sadece gerçekleştirdiği işlevleri değil gerçekleştirme özgürlüğüne sahip olduğu olası işlevleridir.

Temel işlevlerden karmaşık ve üst düzey işlevlere kadar pek çok işlev bulunmaktadır (Cookson, 2005; Kuklys ve Robyens, 2005; Robeyns, 2005). Farklı alanlardaki işlevlere verilen örnekler arasında çalışmak, dinlenmek, okuryazar olmak, sağlıklı olmak, bir topluluğun üyesi olmak, seyahat etmek ve güvende olmak sayılabilir.

Sonuç olarak, kapasite yaklaşımı, kişinin refahını işlevleri ve kapasiteleri temelinde açıklamaktadır. Kuklys ve Robyens’in (2005) de belirttiği gibi, işlevler kişinin gerçekleştirdiği eylemleri, kapasiteler ise gerçekleştirme olasılığına sahip olduğu eylemleri ifade etmektedir. İşlevler yapmayı ve olmayı başardığı şeyler, kapasiteler ise yapma ve olma olanağına sahip olduğu ve yapmayı ve olmayı seçebileceği şeyleri ifade etmektedir. Kapasiteler, işlevleri de içine alan şemsiye bir kavramdır, çünkü kapasite kişinin gerçekleştirdiği ve gerçekleştirme olasılığı olan bütün işlevlerini kapsamaktadır. Bu açıdan bakıldığında, kapasiteler kişinin elinin altında bulunan seçenekleridir. Bisiklet örneğini ele alacak olursak, bisiklet (malvarlığı), ulaşım olanağı sağlar (özellik), kişinin fiziksel durumuna ve yolların durumuna da bağlı olarak kişi bisiklet sürebilir veya süremez (kapasite).

3.3.2 İnsan Çeşitliliği

İnsanlar arasında çeşitliliğe neden olan pek çok unsur bulunmaktadır. Bu unsurlar arasında kişisel farklılıklar, çevresel çeşitlilik, sosyal yapıdaki farklılıklar, bakış açısındaki farklılıklar, kaynakların aile içindeki dağıtımındaki farklılıklar yer almaktadır. Sen (2001, s. 71), söz konusu farklılıkların önemli olduğunu, çünkü bu farklılıkların insanların sahip olduğu kaynakların kapasiteye dönüştürülmesinde etkili olduğunu vurgulamaktadır.

Belirli gruplara özgü sınırlılıklar (sosyal normlar, gelenekler, alışkanlıklar), kişinin sahip olduğu eşyaların özelliklerinin, işleve ve dolayısıyla kapasiteye dönüştürülmesine etki etmektedir (Robeyns, 2000). Bu nedenle, Robeyns belli bir grubun üyeleri arasında eşitliği incelerken, odak noktasının insan çeşitliliği olması gerektiğinin altını çizmektedir. İnsan çeşitliliğinin olmaması halinde, bir alandaki eşitliğin (gelir) diğer alanlarda (işlevler ve kapasiteler) da eşitliği beraberinde getirebileceğini belirtmektedir. Bununla birlikte, insan çeşitliliği hayatın bir gerçeği olarak karşımızda durmaktadır.

Kapasite yaklaşımının güçlü yanlarından biri de insan çeşitliliğini dikkate almasıdır. Yaş, cinsiyet, genel yetenekler, belirli kabiliyetler, belirli bir hastalığa yatkınlık gibi kendimizle ilgili olan ve mal varlığı, sosyal geçmiş, çevre gibi bizim dışımızda olan pek çok açıdan birbirimizden farklıyız (Sen, 1992, s. xi). Kapasite yaklaşımını, diğer kuramlardan ayıran da kişiler arası bu farklılıkları göz önüne alması ve eşitlik kavramına farklı bir açıdan yaklaşmasıdır (Zheng, 2009).

Robeyns'e (2000) göre, insan çeşitliliği iki şekilde ortaya çıkmaktadır: (i) İnsanların işlev ve kapasitelerindeki çeşitlilikler ve (ii) malların işleve dönüştürülmesine etki eden kişisel, sosyo-ekonomik ve çevresel faktörlerdeki çeşitlilik. Bir alandaki eşitlik (örneğin, gelir eşitliği), diğer alandaki eşitliği (örneğin, sağlık hizmetlerine erişim) otomatik olarak beraberinde getirmemektedir. Benzer işlevlere sahip olan kişilerin çok farklı kapasiteleri olabilmekte veya benzer kapasiteye sahip insanların çok farklı işlevleri olabilmektedir.

3.3.3 Dönüştürme Faktörleri

Faydacı refah ekonomisi, bir kişinin refah düzeyini incelerken kişinin elde ettiği gelire ve sahip olduğu kaynaklara odaklanmaktadır. Tahmin edileceği üzere, bir kişinin gelirinin ve elindeki kaynakların ne olduğunu belirlemek, başarıyla yerine getirdiği işlevlerini veya yapmayı tercih etmese de yapma özgürlüğüne sahip olduğu kapasitelerini gözlemlemekten daha kolaydır. Bununla birlikte, Sen (1985; 2005) gerçek hayatta bir kişinin nasıl yaşadığına baktığımızda, o kişinin gelir seviyesinden ziyade yaşam deneyimlerini görmenin mümkün olduğunu belirtmektedir.

Bir kişiye belirli bir kaynağı vermek, onun amaçladığı işlevlere ulaşmasını garanti altına almamaktadır (Oosterlaken, 2009). İnsanlar, farklı sebeplerden ötürü amaçladıkları refah düzeyine ulaşamama tehlikesiyle karşı karşıya kalabilmektedir (Johnstone, 2007). Örneğin, yeterli kaynağa sahip olmama veya sosyal olarak dışlanmış olma belirli işlevlerin yerine getirilmesine engel olabilmektedir. Buradan hareketle, gelirin veya sahip olunan diğer malvarlığı ve araçların gerçek işlevlere ve kapasitelere dönüştürülmesini etkileyen pek çok faktörün bulunduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Kapasite yaklaşımına göre, kaynaklar kişinin refahına giden yolda sadece bir araçtır. Asıl mesele kişinin işlevleri ve kapasitesidir. Bu noktada, insanın elindeki kaynakları işlevlere ve kapasitelere dönüştürmesi üzerinde etkili olan farklılıklar dönüştürme faktörleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Robeyns, 2003). Buna paralel olarak, Sen (1985, s. 25-26), bir malı işleve dönüştürmede etkili olan belirli faktörlerden söz etmektedir. Örneğin, beslenme işlevinin yerine getirilmesini sağlayacak olan ekmek ile bu işlevin başarıyla yerine getirilmesi için metabolizma, vücut ağırlığı, yaş, cinsiyet (kadınlar için hamile mi ve emziriyor mu), hareketlilik düzeyi, sağlık durumu, tıbbi hizmetlere ulaşım, beslenme ile ilgili bilgi ve iklim özellikleri gibi faktörler etkilidir.

Bir hizmetin veya malın, insanların ilgisini çeken belirli özellikleri bulunmaktadır. Söz konusu bu özellikler herhangi bir işlevin gerçekleştirilmesini mümkün kılmaktadır. Örneğin, bisiklet bir yerden bir yere gitmemiz sağlayan bir mal olduğu için insanların dikkatini çekmektedir. Bir diğer deyişle, bisiklet, bir yerden bir yere gitme işlevini mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte, bir mal ile işlevler arasındaki bağlantıyı etkileyen dönüştürme faktörleri vardır. Kişinin mal ve hizmetleri işleve dönüştürebilme kapasitesini etkileyen bu faktörler üç gruba ayrılmaktadır (Sen, 1992, s. 79-87; Zheng, 2009):

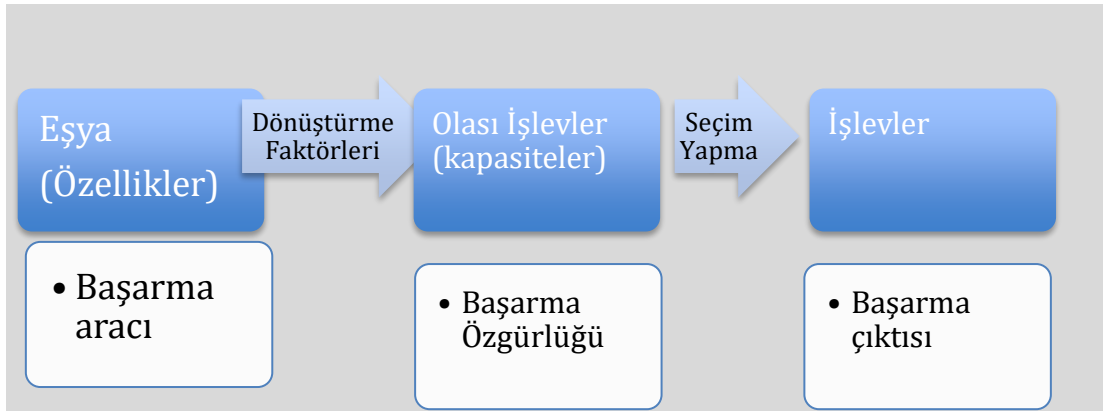
- Kişisel faktörler: Metabolizma, fiziksel durum, okuryazarlık, zekâ, cinsiyet gibi kişisel özelliklerdir. Bu özellikler, kişinin bir malın özelliğini bir işleve nasıl dönüştüreceğini etkilemektedir.
- Toplumsal faktörler: Altyapı, kurumlar, kamu politikaları, sosyal normlar, ayrımcı eylemler, cinsiyet rolleri, sosyal hiyerarşik yapı, güç ilişkileri, din gibi sosyal özelliklerdir. Örneğin, asfalt yol yoksa veya bir toplumda kadınların bisiklet kullanmasını engelleyen sosyal normlar varsa, o zaman bisikletin özelliklerin işleve dönüştürmek çok daha zor hatta imkânsız olmaktadır. Bu nedenle, kişi ve o kişinin içinde yaşadığı toplum hakkında çok daha fazla bilgi sahibi olmak gerekmektedir.
- Çevresel faktörler: İklim ve coğrafi konum gibi çevresel özelliklerdir.

Sen'e göre, bir kişinin başardığı işlev o kişinin genel refah düzeyini belirlemek için yeterli değildir. Benzer şekilde, kişinin sahip olduğu malvarlığını bilmek de hangi işlevleri yerine getirebildiğini anlamak için yeterli değildir. Söz konusu kişi ve kişinin içinde bulunduğu durum hakkında daha çok şey bilmek gerekmektedir. Örneğin, beslenme işlevini yerine getir(e)meyen iki kişi olduğunu düşünelim. Birinci kişi, Afrika'nın kıtlıkla savaştan bölgelerinden birinde yaşamakta ve yiyecek bir şey bulamadığı için aç kalmaktadır. İkinci kişi ise, dini inancı doğrultusunda oruç tuttuğu için yemek yememeyi tercih etmektedir. Bu durumda, her iki kişinin işlevleri aynı olsa da kapasitelerinin aynı olduğundan söz etmek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle, kapasite yaklaşımı, işlevleri değil, kapasiteyi temel almaktadır (Robeyns, 2005).

Kapasite yaklaşımı açısından, bir kişiye sunulan hizmet veya kişinin sahip olduğu mal varlığı ile işlevler arasında oldukça önemli bir fark bulunmaktadır (Kukly ve Robeyns, 2005; Robeyns, 2000). Şekil 3, kapasite yaklaşımının bu fark temelinde ele alınmasını göstermektedir.

Şekil 3

Kapasite Yaklaşımının Şematik Gösterimi

Kaynak: Robeyns, I. (2000). An unworkable idea or a promising alternative? Sen's capability approach re-examined discussion paper 00.30. *Center for Economic Studies, University of Leuven: Leuven, Belgium.*

Şekil 3'te de görüldüğü gibi, insanların elindeki fırsatları belirleyen maddi ve maddi olmayan pek çok etmen vardır. Bu nedenle, insanların işlevlerini kıyaslarken sadece sahip olduğu araç ve kaynaklara bakmak yeterli değildir.

Sonuç olarak, insanların farklı ihtiyaçları vardır ve aynı kalitede hayatlara sahip olmak için farklı tür ve seviyede kaynağa ihtiyaç duymaktadırlar. İnsan çeşitliliği neticesinde aynı işlevleri başarmak için farklı tür ve miktarda kaynağa ihtiyaç duyulması, dönüştürme faktörleri ile açıklanabilmektedir. Çünkü kaynakları işleve dönüştürme sürecinde de çeşitlilik söz konusudur.

3.3.4 Seçme Hakkı ve Özgürlük

Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanan İnsani Gelişme Raporlarının, insani gelişmeyi incelerken insanlar, fırsatlar ve seçme hakkı olmak üzere üç temel kavram üzerinde durduğu belirtilmektedir (UNDP, 2020). İnsani gelişme raporlarına hâkim olan bu anlayışa göre, kalkınma temelde insanın daha fazla seçeneğe sahip olması ile ilgilidir. Kalkınmanın amacı insanlara daha fazla seçenek ve fırsat sunmak iken insanlara bu seçenekleri kullanması yönünde baskı yapmak veya bu konuda ısrarcı olmak söz konusu değildir. İnsani gelişmenin işlevi, insanların kendi potansiyellerini ortaya çıkarabilecekleri bir ortam yaratarak istedikleri gibi bir hayat yaşamalarını sağlamaktır.

İnsani gelişme raporlarının başlangıç noktasını oluşturan kapasite yaklaşımı da kişinin seçme hakkının olmasına önem vermektedir. Seçme özgürlüğü, kalkınmanın hem amacı hem de temel aracı olarak kabul edilirken kalkınmanın ilk ve en önemli göstergesinin seçim yapma hakkı olduğunun altı çizilmektedir (Kleine, 2010). Bu nedenle, kalkınmışlığın kriteri, insanların yapabildikleri değil, istedikleri zaman yapmayı tercih edebilecekleri seçeneklerinin olmasıdır.

Robeyns (2000), seçme hakkının özgürce kullanılabilmesi konusunda dezavantajlı bir grupta yer almaya bağlı kısıtlamalar konusunda dikkatli olmak gerektiğini belirtmektedir. Kişinin seçme özgürlüğünü kısıtlayan böylesi bir grupta yer alıp almadığını belirlemek adına Kleine (2010) tarafından sunulan boyutların oldukça yararlı olduğu düşünülmektedir. Kleine, seçim yapmanın boyutlarını şöyle sıralamaktadır:

- *Seçme Hakkının Varlığı:* Kişinin seçme hakkının olup olmadığını anlamak için yanıt aranması gereken bazı sorular bulunmaktadır. Belirli bir kişi için farklı olasılıklar söz konusu mu? Kişi istediği takdirde bu olasılıkları gerçekleştirecek özgürlüğü sahip mi? gibi sorular bunların başında gelmektedir.
- *Seçme Hakkı Duygusu:* Bu boyuta göre, önemli olan kişinin sadece seçme özgürlüğüne sahip olması değil, böyle bir özgürlüğünün olduğunun farkında olmasıdır. Böyle bir farkındalığı olmayan kişinin, seçme hakkının olması kişinin refahını iyileştirecek bir araç olarak kullanılmaktan çok uzaktır.
- *Seçme Hakkının Kullanılması:* Seçme hakkına sahip olan ve bu hakkını kullanma özgürlüğüne sahip olan kişinin seçim yapıp yapmadığı bu boyut altında incelenmektedir.
- *Seçme Hakkının Başarılması:* Bu boyutta, seçme hakkının kullanılması sonucunda elde edilen sonucun, yani çıktının kişinin seçme hakkını kullanmaya karar verdiği sırada sahip olduğu amaca hizmet edip etmediği irdelenmektedir.

Kapasite yaklaşımı, insani gelişmeyi açıklarken seçme hakkı ve özgürlüğü birbirini tamamlayan iki kavram olarak ele almaktadır. Bu yaklaşım, insanları ekonomik ve sosyal süreçlerin merkezine koymakla kalmaz, yoksulluk ve kalkınmanın değerlendirilmesinde işlevleri değil kapasiteyi odağına alarak insanın özgürlüğünü ön plana çıkarmaktadır. Çalışmanın önceki bölümlerinde de dile getirildiği gibi, aslında yemek yeme kapasitesini sahip olup oruç tuttuğu için yemek yememeyi tercih edip aç kalan biri ile yemek bulamadığı için aç kalan biri, aynı işlevi, yani beslenme işlevini, yerine getirmiyor gibi görünmektedir. Halbuki, oruç tuttuğu için aç olan kişinin yemek özgürlüğünü kendi tercihi sonucu kullanmadığı görülmektedir. Bu örnekten yola

çıkarak, kapasitenin işlevleri yerine getirme özgürlüklerinden ibaret olduğunun bir kez daha altı çizilmektedir (Robeyns, 2005).

Sen (2005), kişinin özgür olduğunu söyleyebilmek için belli işlevleri yerine getirme konusunda ne kadar özgür olduğunun dikkate alınması gerektiğini belirtmektedir. Özgürlükler ile işlevler arasındaki bağı ortaya koymak için akşam dışarı çıkmak isteyen bir kadın örneğini vermektedir. Bu örneğe göre, Natasha isimindeki bir kadın bir güvenlik endişesi veya herhangi başka bir engeli olmadığı için akşam dışarı çıkmaya karar vermekte ve dışarı çıkmaktadır. Diğer bir durumda ise, Natasha'ya otorite olan güçler tarafından dışarı çıkmak zorunda olduğu söylenmektedir. Her iki durumda da Natasha dışarı çıkma işlevini yerine getirmesine rağmen, ilk durumda “dışarı çıkmayı kendi özgür iradesiyle tercih etmekte,” ikinci durumda ise “dışarı çıkmaya mecbur bırakılmaktadır.” Her iki senaryoda da aynı işlev yerine getirilse de ikinci senaryoda özgürlüklerin ihlal edilmesi söz konusudur. Bu nedenle, kamu politikalarının amacı, insanları başkaları tarafından değerli görülen işlevleri başarmasını sağlayacak şekilde donatmak değil, kişinin kendisinin değer verdiği işlevlere ulaşmasını sağlayacak kapasiteyle donatmak olmalıdır (Deneulin ve McGregor, 2010)

Sen, özgürlüklerden söz ederken iki farklı özgürlük kavramı arasındaki farka dikkat çekmektedir (Sen, 1999, s. 36-39). Etkili özgürlük, kişinin refah düzeyini arttırmak amacıyla istediği sonuçlara ulaşmasını sağlayacak şeyleri yapabilmesidir. Negatif özgürlük ise, kişinin başkalarının baskısına maruz kalmadan yaşamasıdır. Sen, bu iki grup özgürlük kavramlarının altında toplam beş farklı temel özgürlük olduğunu belirtmektedir. Bunlar (i) siyasi özgürlükler, (ii) ekonomik özgürlükler, (iii) sosyal fırsatlar, (iv) şeffaflık ve (v) güvenlik özgürlükleri olarak sıralanmaktadır.

İnsani gelişmenin kriteri olarak seçme özgürlüğünün oldukça önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bununla birlikte, seçeneklerin artmasının otomatik olarak özgürlük anlamına gelmeyebileceği belirtilmektedir (Sen, 1992, s. 59). Öncelikle, seçenekler kişinin istediği ve değer verdiği seçenekler olmayabilir. İkincisi, seçeneklerin artması hayatımızı daha karmaşık bir hale getirebilir. Buna paralel olarak, Johnstone (2007) da seçme söz konusu olduğunda sınırsız bir seçme özgürlüğünün gerçek özgürlük olmadığını altını çizmektedir. Örneğin, iki veya üç kanal yerine 250 tane kanal olmasının, eğer bu 250 kanalda kişinin sevdiği herhangi bir program yoksa hiçbir anlamı olmadığını belirtmektedir.

Sonuç olarak, insani gelişmeyi ele alırken sadece işlevlere odaklanmanın yanıltıcı olduğu görülmektedir. İşlevler kişinin yaptıkları iken, kapasite yapma özgürlüğüne sahip olduklarıdır (İbrahim, 2006). Kişinin hangi yolu seçeceğine karar verme özgürlüğü, hangi kapasiteleri işlevlere dönüştüreceğine karar verme özgürlüğü de çok önemlidir (Alkire, 2005). Kapasite yaklaşımına göre, özgürlük yapmak istediğimiz şeyleri yapmak için sahip olduğumuz gerçek fırsatlardır. Bu anlamda, özgürlük kişinin kâğıt üzerinde veya hukuksal anlamda sahip olduğu özgürlükler değil, gerçek hayatta sahip olduğu özgürlüklerdir.

Seçme hakkı ve özgürlüklerin varlığı, kişinin kendi hayatının öznesi olma durumunu da beraberinde getirmektedir. Özgürlük veya kapasite üzerinde durmak, kişinin hayatının öznesi olmasına vurgu yapmak anlamına gelmektedir. İnsani gelişme, kişilerin başkaları tarafından alınan kararların pasif uygulayıcıları değil, kendi hayatlarının aktif özneleri olmasını gerektirmektedir (Alkire ve Deneulin, 2009). Bu anlayışa göre, kalkınma kişinin kendi hayatıyla ilgili karar verebilmesi demektir. İnsanlara, önceliklerini belirleme ve ona göre hareket etme gücü verilmesi anlamına gelmektedir. Kişi, ancak hayatının öznesi olduğunda değer verdiği ve istediği hedeflerin peşinden gidebilmektedir. Ancak bu şekilde kişinin motivasyonu, inancı ve duyguları da kalkınma analizlerine dahil edilebilmektedir (Zimmermann, 2006). Nitekim, Gore'un (1997) da belirttiği gibi, kişinin kendi hayatının öznesi olması ile refah düzeyi birbirine bağlıdır. Hayatının öznesi olabilen biri, refah seviyesini arttırmaya yönelik eylemler yapmayı tercih etme özgürlüğüne sahip olabilmektedir.

3.4. Kapasite Yaklaşımına Yönelik Eleştiriler

Kalkınma, yoksulluk ve insani gelişme analizlerine yeni bir soluk getirdiği görülen kapasite yaklaşımı her geçen gün daha çok araştırmacının dikkatini çekmekte ve daha çok taraftar bulmaktadır. Bununla birlikte, kapasite yaklaşımını eleştiren bakış açıları da mevcuttur. Bu eleştirileri üç ana başlık altında toplamak mümkün görünmektedir. Bunlar Sen'in geliştirdiği kapasite yaklaşımının bir kapasiteler listesi hazırlanmaması, kapasite yaklaşımının aşırı bireyci olması ve kapasite yaklaşımının uygulanabilmesini zorlaştıracak derecede soyut bir yaklaşım olması yönündedir. Çalışmanın bu bölümünde bu eleştiriler sırasıyla incelenecektir.

3.4.1 Kapasiteler Listesi

Alanyazın taramasında, Sen'in insani gelişmişliğin değerlendirilmesi sırasında dikkate alınacak kapasite ve işlevlere ilişkin net bir liste veya taksonomi sunmadığı görülmektedir. Bu nedenle, kapasite yaklaşımı bağlamında en çok tartışılan konulardan birinin, hangi kapasitelerin önemli olduğu ve buna kimin nasıl karar vereceği ile ilgili olduğu belirtilmektedir (Robeyns, 2000; 2005). Sen (2004), bu noktada değişmez bir nihai kapasiteler listesine bağlı kalmanın yanlış olduğunu belirtmektedir. Böyle bir listenin yokluğu, Sen'in yaklaşımının eksik kaldığı yönünde eleştiriler almasına sebep olsa da Sen yaklaşımının asıl gücünün burada olduğunu belirtmektedir. Kesin bir liste hazırlamayı, insanlara kendileri için değerli olan işlev ve kapasitelere karar verme özgürlüğü sunmayı amaçladığını ifade etmektedir (Sen, 1993, s. 47). Bu nedenle, kapasite yaklaşımının geniş bir uygulama alanı olmasını amaçlayan Sen, bir kapasiteler listesi hazırlamaktan özellikle kaçınmıştır (Zheng, 2009).

Sen (1993, s. 47) hangi kapasitelerin değerli olduğuna ilişkin bir fikir birliği olmasının mümkün olduğunu, fakat tek bir nihai liste hazırlamanın kısıtlayıcı olabileceğini ifade etmektedir. Evrensel bir liste, ataerkin olabileceği gibi kültürel ve tarihi farklılıkları göz ardı etme tehlikesi de taşımaktadır. Bu da etnosentrik veya elitist bir bakış açısının empoze edilmesi tehlikesini ortaya çıkarmaktadır. Herhangi biri tarafından oluşturulacak nihai bir listenin, listeyi hazırlayan kişinin hayat görüşü ve değerlerinden etkilenmesinin kaçınılmaz olduğunu düşünmektedir.

Sen, insanların kendi kapasite listelerini oluşturmalarını teşvik etmektedir. Daha önceden tanımlanmış tek bir listeye bağlı kalmanın doğru olmadığını savunan Sen, bir işlevler veya kapasiteler listesinin bütün değerlendirmelerde kullanılamayacağına inanmaktadır (Alkire, 2005). Sen'e göre, kapasite listesi amaca ve bağlama göre değişiklik gösterebilmektedir. Bu nedenle, kapasiteler listesinin analiz yapılacak ülke, bölge veya topluluğunun üyelerinden oluşan kamuoyu fikrinin alınarak oluşturulması gerektiğinin vurgulanmaktadır (Oosterlaken, 2009). Bir diğer deyişle, demokrasinin evrensel bir değer olduğunu ifade eden Sen (1999), hangi kapasitelerin işin içine alınacağını demokratik yollarla belirlenmesini önermektedir. (Robeyns, 2000; 2005). Bununla birlikte, kapasitelerin seçimi sırasında demokratik süreçlerin işletilmesi gerektiğini belirten Sen, bu yolların da duruma ve bağlama göre tercih edilmesi gerektiğini vurgulamakta ve söz konusu yolların neler olduğunu net bir şekilde telaffuz etmemektedir (Robeyns, 2006).

Sen (2004; 2005) nihai bir kapasiteler listesi sunmaktan özellikle kaçınırken kapasiteleri liste halinde sıralamanın pek de zor olmadığını altını çizmektedir. Fakat, buradaki asıl sorun kamuoyu yoklaması olmadan veya ilgili grubun görüşü alınmadan kuramcılar tarafından oluşturulan evrensel bir liste üzerinde ısrar etmektir. İyi beslenme, sağlıklı yaşama, hareket edebilme, eğitim alma, kamu hayatına katılma gibi temel kapasitelerden söz etmek mümkündür. Bununla birlikte, herhangi bir ekleme veya çıkarma yapılmasına olanak tanımayan sabit bir liste fikri olası sorunları da beraberinde getirmektedir. Sadece kuram, tüm zamanlar için tüm toplumlarda geçerliliğini yitirmeyecek bir liste hazırlamak için yeterli görülmemektedir. Böyle bir yaklaşım hem demokrasinin çiğnenmesi hem de sosyal hayatın gerçeklerinden kopuk bir kuram anlayışının yüceltilmesi anlamına gelmektedir.

Ayrıca, bir liste hazırlanması durumunda listede yer alan maddelerden hangilerinin diğerlerine göre daha önemli olduğu tartışması da beraberinde gelmektedir. Örneğin, iyi beslenme mi barınma mı daha önemli? Bu sorunun cevabı bağlama göre değişmektedir. İnsanlar açlıktan ölüyorsa, beslenme kapasitesi öne çıkarken iyi beslenmesine rağmen güvenli bir evi olmayan bir kişi veya gruptan bahsedildiğinde, barınma kapasitesi daha önemli olmaktadır. Bu nedenle, ihtiyaçların önceliği ve sosyal koşullar listenin hazırlanmasında hayati önem taşımaktadır.

Sen evrensel bir kapasiteler listesi hazırlamaktan kaçınırken, kapasite yaklaşımını Sen'den farklı yorumlayan Nussbaum, evrensel olduğuna inandığı bir kapasite listesi sunmaktadır (Nussbaum, 2000, s. 72-75). Bu listedeki maddeler şöyle sıralanmaktadır:

Yaşam: Kişinin, normal insan hayatı süresince yaşayabilmesi, zamanından önce ölmemesi veya ölmeyi tercih edecek kadar kötü bir hayat sürmemesidir.

- *Bedensel Sağlık:* Sağlıklı olabilmek, yeterli beslenme ve barınma fırsatlarına sahip olabilmektir.
- *Beden Bütünlüğü:* Bir yerden bir yere özgürce hareket edebilmek, cinsel istismar ve ev içi şiddet dahil olmak üzere her türlü şiddet saldırılarından uzakta ve güvende olabilmektir.
- *Duyular, Hayal ve Düşünce:* Hayal etmek, düşünmek ve çıkarımda bulunmak için duyularını kullanabilmek; kişinin kendi tercihleri doğrultusunda dini, edebi, sanatsal, vb. deneyimleri yaşayabilmek için hayal dünyasını ve düşüncesini kullanabilmesidir.
- *Duygular:* İnsanın kendi dışındaki kişi ve şeylere bağlanabilmesi, sevebilmesi, korku ve endişeden uzak bir şekilde duygusal gelişimini tamamlayabilmesidir.
- *Eylemsel Us:* İnsanın kendi için iyi kavramının anlamını tanımlayarak hayatını ona göre planlaması için eleştirel bilincini kullanabilmesidir.
- *Duygusal Yakınlık:* Diğer insanlarla birlikte yaşayabilmek; diğerleriyle sosyal etkileşime girebilmek; aşağılanma duygusu olmadan diğerleriyle iletişim kurabilmek; ırk, dil, din, cinsiyet, etnik kökene dayalı ayrımcılığa maruz kalmamaktır.
- *Diğer Türler:* Hayvanlar, bitkiler veya doğa ile birlikte yaşamak ve onlar için endişelenebilmektir.
- *Eğlenme:* Gülebilmek, oynayabilmek, iyi vakit geçirebilmektir.
- *Kişinin Kendi Çevresi Üzerinde Kontrol Sahibi Olması:* Hayatı düzenleyen siyasi tercihlere etkin bir şekilde katılabilmek, malvarlığı edinebilmek, iş arayabilmek, iş yerinde insani bir tutum ile karşılanmaktır.

Sen (1993, s. 47) Nussbaum'un böyle bir liste hazırlamasına karşı çıkmamakla birlikte bu listenin nihai bir liste olarak kabul edilip her durumda ve her yerde kullanılmasından çekindiğini belirtmektedir.

3.4.2 Aşırı Bireycilik

Kapasite yaklaşımı bireylerin kapasitelerine odaklandığı için aşırı bireyci olması yönünde eleştirilmektedir. Bu bağlamda yöneltilen eleştiriler üç grupta toplanmaktadır (İbrahim, 2006; Robeyns, 2000; 2005; Zheng, 2009): Kapasite yaklaşımı (i) aşırı bireycidir, (ii) gruplara gereken ilgiyi göstermemektedir ve (iii) sosyal yapılara gereken ilgiyi göstermemektedir. Halbuki, kapasite yaklaşımının kaynakların ve araçların işlevlere dönüştürülmesi sırasında etkisi olan sosyal ve çevresel faktörleri göz önünde bulundurduğu görülmektedir. Gore'un (2007) da belirttiği gibi, kapasite yaklaşımı, bireyleri atom parçaları olarak görmemekte veya herhangi bir durumu değerlendirmek için sadece kişisel tercihleri temel almamaktadır. Belirli bir sosyal düzenlemenin iyi mi kötü mü olduğuna karar vermek için, kişinin refahı ve özgürlüğü için iyi mi kötü mü olduğunu değerlendirmeye çalışmaktadır. Bu nedenle, kapasite yaklaşımı bireyci olmaktan uzak olmanın yanı sıra birey ile sosyal yaşam alanı arasında bir denge kurmaya çalışan bir yaklaşımdır.

Alkire (2008a), kapasite yaklaşımının bireyi temel alan yönünün yanlış yorumlandığını belirtmektedir. Kapasite yaklaşımının etik bireycilik anlayışını temel aldığı belirtilirken, üç bireycilik anlayışı arasında oldukça önemli farklılıklar olduğunun altı çizilmektedir (Robeyns, 2000; Alkire, 2008b). Söz konusu bireycilik türleri şöyle sıralanmaktadır:

- *Etik Bireycilik*: İlgilenilmesi gereken nihai birimin insan olduğunu vurgulamaktadır. Fakat bu, sosyal yapıları ve toplumsal özellikleri göz ardı etmek anlamına gelmemektedir. Söz konusu yapı ve kurumlar, insanların refahı açısından önem taşıdığı için değerlendirmeye alınmaktadır.
- *Ontolojik Bireycilik*: Toplumun bireylerden oluştuğunu ve bu yüzden bireylerin toplamından ibaret olduğunu öngörmektedir.
- *Metodolojik Bireycilik*: Bütün sosyal olguların bireyler temelinde açıklanabileceğini savunmaktadır.

Görüldüğü gibi, kapasite yaklaşımının bağlı olduğu etik bireycilik, bireyler ile toplum arasındaki ilişkiyi önemsemektedir. Bu noktada, insana odaklanmak sosyal yapıları görmezden gelmek anlamına gelmemektedir. Sen, bireyleri içinde buldukları toplumla etkileşim halinde olan ve siyasi ve sosyal işlere katılan kişiler olarak tanımlamaktadır. Sosyal yapıların önemi, bireylerin refahını ve özgürlüklerini etkilediği için önemlidir. Kapasite yaklaşımı, bu nedenle, toplumsal öğeleri de dikkate almaktadır.

3.4.3 Uygulama Sorunsalı

Kapasite yaklaşımına yöneltilen üçüncü eleştiri, bu yaklaşımın hayata geçirilmesi ile ilgilidir. Kapasite yaklaşımının nasıl uygulanacağı ile ilgili bir fikir birliği veya uygulanabilirliğine ilişkin deneysel çalışmalar yeterli görülmemektedir (Kuklys ve Robeyns, 2005). Bunun yanı sıra, soyut olduğu için uygulamaya geçirilmesi zor bir yaklaşım olarak görülmektedir (Mitra, 2006). Göz önünde bulundurulması gereken pek çok işlev olduğu ve iyi bir hayatın tanımına ilişkin fikir birliği olmaması nedeniyle de yaklaşımın uygulanabilirliği sorgulanmaktadır (Alkire, 2005). Ayrıca, Cookson (2005), kapasite yaklaşımını, ekonomik bir değerlendirme için doğrudan kullanmanın mümkün olmadığını ifade etmektedir.

Diğer yandan, Robeyns (2006) kapasite yaklaşımını uygulamaya geçirmenin kolay olmadığını kabul etmekle birlikte bunun mümkün olduğunun altını çizmektedir. Kapasite yaklaşımının uygulanabileceği 6 alanı ise şöyle sıralamaktadır: (i) Bir ülkenin insani gelişmişlik düzeyinin değerlendirilmesi, (ii) gelişmekte olan ülkelerdeki yoksulluğun belirlenmesi, (iii) gelişmiş ülkelerde yoksulluk ve refahın değerlendirilmesi, (iv) engelli insanların yoksunluklarının incelenmesi, (v) cinsiyet eşitsizliklerinin incelenmesi.

Bütün bunlara ek olarak, kapasite yaklaşımının uygulanabilirliğine ilişkin en önemli kanıtın 1990 yılından bu yana Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanan İnsani Gelişme Raporları olduğu düşünülmektedir. Kapasite yaklaşımının öngördüğü öğretileri temel alan Birleşmiş Milletler, kalkınma ve refah ile ilgili analizlerini kapasite yaklaşımının ortaya koyduğu “insani gelişme” kavramını temel alarak başarıyla yürütmektedir.

3.5. Kapasite Yaklaşımının Eğitime Bakışı

Eğitim, insanlığın varoluşundan bu yana önemi hiç azalmayan, her zaman ve her yerde insanoğlunun gündeminde kalmış bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, insanların eğitimden beklentileri zamana ve topluma göre değişiklik göstermektedir. Eğitimden beklenenler değiştikçe, eğitim sistemleri de bu yönde şekillenmiştir.

Eğitimden beklenenler ve eğitim sistemlerinin bu doğrultuda işe koştugu yöntemler değişse de toplumların kalkınması eğitimin en önemli görevlerinden biri olagelmıştır. Nitekim, Hart (2012) eğitimin küresel kalkınma gündeminin temel yapıtaşlarından biri olmaya devam ettiğini belirtmektedir. Bu noktada, kalkınma kavramının nasıl tanımlandığının önemli olduğu

düşünülmektedir. Örneğin, kalkınmayı farklı ele alan insan sermayesi kuramı ile kapasite yaklaşımının eğitime bakışının oldukça farklı olduğu görülmektedir. İnsan sermayesi kuramı, eğitimi uluslararası kalkınma bağlamında ele alırken ekonomi alanında farklı bir pencere açan kapasite yaklaşımının eğitimi ele alış biçiminin de farklı olduğu görülmektedir (Unterhalter, 2003).

Kapasite yaklaşımının, bütün insanların saygınlığını dikkate alan felsefi bir söylem olduğu görülmektedir. Kapasite yaklaşımı, en basit haliyle, özgürlükler ve insanın kendini gerçekleştirme için uygun ortamın yaratılması ile ilgilidir. Amartya Sen, ekonominin ve felsefenin kavramlarını birleştirip yaklaşımının merkezine “kapasiteler” kavramını koymuştur. Bu açıdan bakıldığında, kapasite özgürlüklere, yani kişinin istediği gibi bir hayat sürmesi için elinde tuttuğu seçeneklere gönderme yapmaktadır (Saito, 2003). Kapasite, kişilerin sahip oldukları kaynaklar değil yapabildikleri ve olabildikleriyle ifade edilmektedir. Bu yaklaşım, insanların gerçekte neler yapabileceklerine ve hayatlarını nasıl yaşamak istediklerine, yani işlevlerin ve özgürlüklerin birleşiminden oluşan kapasitelerine odaklanmaktadır (Walker, 2015).

Görüldüğü gibi, kapasiteler ve özgürlükler birbirinden ayrılamaz durumda olan iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Özgürlükler ise, toplumsal, ekonomik ve siyasi düzenlemelerle yakından ilgilidir; çünkü kişinin başarabilecekleri, ekonomik olanaklar, siyasi özgürlükler, sosyal dinamikler, sağlık ve temel eğitim gibi faktörler tarafından belirlenmektedir (Hart, 2012; Toson vd., 2013). Bu doğrultuda, çocuklar ihtiyaç duydukları eğitim desteğini alabilirse, istedikleri eylemleri hayata geçirebilme özgürlüğü kazanmış olacaklardır.

Kapasite yaklaşımına göre, eğitimin ilk ve öncelikli amacının, insanların istedikleri gibi bir hayat sürmelerini mümkün kılacak şekilde kapasitelerinin artırılması olduğu belirtilmektedir (Saito, 2003; Walker, 2005). Bu eğitim deneyiminin iki yönü bulunmaktadır; çocuğunun yeteneklerinin geliştirilmesi ve çocuğun önündeki fırsatların artırılması. Örneğin, matematik eğitimi sayesinde matematik becerileri gelişen bir öğrencinin, ileride bir matematikçi veya bankacı olma fırsatı da doğmuş olmaktadır. Böylece, eğitim yoluyla çocuğun hem yetenekleri hem de fırsatları artmış olmaktadır ki bu da zaten kapasitesinin artmış olduğu anlamına gelmektedir.

Kapasite yaklaşımı, eğitime hem için hem de araçsal bir değer atfetmektedir (Saito, 2003). İçkin değeri ve araçsal rolü dikkate alınan eğitim, sosyal kalkınma bağlamında yeniden konumlandırılmaktadır. Kapasite kavramının, kişinin yapmak istediğini yapma ve olmak istediğini olma özgürlüğü ile tanımlandığı göz önünde bulundurulduğunda, kişinin seçme özgürlüğü ve dolayısıyla kapasitesini arttırması eğitimin için değerini oluşturmaktadır (Hart, 2012). Bu nedenle, eğitim sadece insan sermayesini oluşturmakla değil, insanın kapasitesini arttırmakla da görevlidir.

Eğitimin için değerini dikkate alan kapasite yaklaşımı, eğitimin rolü, eğitim süreci ve içeriği ile ilgili yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Böylece, eğitime ilişkin neo-liberal söylemler, okullaşma oranı veya okulda kalınan ortalama süre gibi sayısal ifadelerin ötesinde bir eğitim düşüncesi geliştirmek mümkün olmaktadır. Bu noktada, eğitimin sadece bilgi edinmeyi veya öğrenmeyi değil kişinin kendi hayatı için değer verdiği bilgiyi edinmesini amaçladığı belirtilmektedir (Toson vd., 2013).

Eğitimin, insanların seçtikleri hayatı yaşayabilmeleri için gelişmelerini sağlamak ve insanlara yeni fırsatlar sunmak gibi bir görevi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat, günlük hayatımızda varlığından bile habersiz olduğumuz pek çok fırsat olabilmektedir (Saito, 2003). Eğitim, fırsatlar konusunda farkındalık yaratılması noktasında da öne çıkmaktadır. Bir kişi için yeni kapasite setleri yaratarak o kişinin özerk olmasını sağlamaktadır. Bir diğer deyişle, kişinin kendi hayatıyla ilgili seçimler yaparak hayatının öznesi olabilmesi için eğitim yoluyla özerk olmayı öğrenmesi gerekmektedir. Eğitim, kişiye özerkliği öğretmeli ve kişide bu özerkliği nasıl kullanacağını gösteren yargılama gücünü geliştirmelidir (Walker, 2005).

Eğitimin bir diğer önemi de kapasitelerin kullanılması noktasında kişinin iyi ve doğru tercihler yapmasını sağlayacak değerleri öğretmesidir. Sen, kapasitelerin kendi içinde her zaman iyi olduğunu ifade etmektedir (Sen, 1992). Kapasitesinin hangi amaç için ve nasıl kullanılacağı ise kişiden kişiye değişmektedir. Bu nedenle, kapasiteler ancak kişi kötü niyetle ve kötü bir amaç için kullandığında kötü olmaktadır. Bu noktada, Sen ile fikir ayrılığına düşen Saito (2003), kapasitelerin kendi içinde nötr olduğunu ve kullanıma bağlı olarak iyi veya kötü olabileceğini ifade etmektedir. Örneğin, bir çocuğa yüzme öğretmek ile o çocuğun yüzme yeteneğine değer vererek yüzmeyi tercih etmesini sağlamak aynı şey değildir. Bu noktada, eğitim devreye girmektedir. Kişi, eğitim yoluyla kapasitesini arttıracak yeni beceriler öğrenirken bu becerileri iyi bir amaç için kullanmasını sağlayacak değerleri de beraberinde öğrenmelidir. Bir diğer deyişle, kapasite yaklaşımı insanları özerk kılmamanın yanı sıra kapasitelerin kullanılması noktasında devreye girecek değerleri veren bir etkinlik olarak kabul edilmektedir (Saito, 2003)

Kapasite yaklaşımı ile eğitim arasındaki ilişkiyi inceleyen Saito (2003), bu yaklaşımın çocuklar için de uygulanabilir olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Çocukların kendileri için en iyisini seçme konusunda ebeveynlerinin, öğretmenlerinin veya toplumun desteğine ihtiyaç duyduğu tartışmasız bir gerçektir. Bu durumda, çocuklar kendileri için iyi olanı seçme konusunda tek başlarına karar verecek olgunlukta değil iseler, kapasite yaklaşımının çocukların eğitimi açısından uygulanabilirliği nedir? Öncelikle, kapasite yaklaşımının amaçladığı özgürlükler bir çocuk açısından düşünüldüğünde, çocuğun sadece şimdiki değil gelecekteki özgürlükleri akla gelmelidir. Sen, Saito ile 2 Mart 2001'de yaptığı bir röportajda bu konuya açıklık getirirken aşı olmak istemeyen bir çocuk örneğini vermektedir. Aşı olmamayı tercih eden bir çocuğun, yetişkin olduğunda sağlıklı bir hayat sürme kapasitesine sahip olabilmesi için, istemese de aşı olması, çocuğun şu andaki değil gelecekteki kapasitesini ve özgürlüğünü arttırmak anlamına gelmektedir. Bu bakış açısına göre, çocuğun şu andaki özgürlüklerini bir dereceye kadar kısıtlamak gelecekte sahip olacağı özgürlüklerini arttırmak anlamına gelebilmektedir. Saito, bu nedenle, çocukların eğitimi söz konusu olduğunda, mevcut özgürlüklerin değil gelecekte sahip olacakları özgürlüklerin düşünülmesi gerektiğini belirtmektedir. Bununla birlikte, yetişkinlerin ve toplumun desteğiyle, çocukların eğitim sürecinde de hayatlarının öznesi olmalarına izin verilerek özgür olmalarının sağlanması gerektiği vurgulanmaktadır (Walker, 2005).

Eğitimin rolü konusunda insan sermayesi kuramı gibi pek çok kuramdan farklı bir görüş benimseyen kapasite yaklaşımı, eğitim alanındaki eşitlik ve kaynakların eşit dağıtımı gibi konularda da yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Bir diğer deyişle, birbirinden farklı ve eşit olmayan sosyal ortamlarda yer alan çocukların eğitimi söz konusu olduğunda, kapasite yaklaşımının oldukça etkili öngörülerini bulunmaktadır (Unterhalter, 2003).

Kapasite yaklaşımı, herkesin eğitim etkinliklerine aynı yollarla katılmasının ve eğitimden aynı yollarla fayda sağlamanın mümkün olmadığını kabul etmektedir (Hart, 2012). Hart, ayrıca, okullarda sunulan formal eğitimin bütün katılımcılara fayda sağlamadığının da sıklıkla deneyimlenen bir gerçek olduğunun altını çizmektedir. Bazı eğitim deneyimlerinin sınıf, cinsiyet ve etnik köken gibi farklılıklardan kaynaklanan sosyal eşitsizlikleri daha da derinleştirdiği ifade edilmektedir. Bu noktada, bireylerin sahip oldukları eğitimsel kaynakları kapasiteye dönüştürmelerinde etkili olan dönüştürme faktörlerine dikkat çekilmektedir. Bir diğer deyişle, iki kişi aldıkları eğitim sonucunda aynı niteliklerle donatılmış bir şekilde eğitimini tamamlayabilir. Bununla birlikte, eğitim yoluyla kazandıkları niteliklerinden oluşan kaynakları istedikleri bir mesleği tercih etme fırsatına dönüştürme konusunda eşit derece özgür olmayabilirler. İçlerinden birinin seçimleri, kişisel özelliklerinin yanı sıra kültürel değerler veya normlar nedeniyle sınırlı olabilir. Hart, bu noktada cinsiyet eşitsizliğinden bir örnek sunmaktadır. Aynı eğitimi almış olan bir kadın ve erkek söz konusu olduğunda, kadının belli pozisyonlarda iş bulma olanağı daha az olabildiğini belirtmektedir.

Kişisel, sosyal, ekonomik ve siyasi farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda, eğitim çıktılarının her bir çocuk için aynı olmasının eşitlik olmadığı, eğitimde eşitlikten söz edebilmek

için eğitim çıktılarının her bir çocuk için adil olması gerektiği belirtilmektedir (Underwood vd., 2012). Kapasite yaklaşımının eğitim açısından kapasiteler, işlevler ve farklılıklar olmak üzere üç temel kavramı olduğunun altını çizilirken eğitim yoluyla çocukların kendi kapasitelerini geliştirmesinin amaçlandığı öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, her bireyin kapasitesi veya yaşamaya değer bulduğu şeyler farklılıkları tarafından da etkilenmektedir. Bu nedenle, Underwood ve arkadaşları tüm farklılıkları dikkate alan kapsayıcı bir eğitimin önemine vurgu yapmakta ve böyle bir eğitimin kapasite yaklaşımı ile mümkün olduğunun altını çizmektedir. Benzer şekilde, Terzi (2005) herhangi bir engelin sadece bir çeşitlilikten ibaret olduğunu ifade etmektedir. Örneğin, disleksinin aslında bir dezavantaj olmadığını, disleksi olan bir çocuğun dezavantajlı duruma düşüp düşmeyeceğinin eğitim sisteminin tasarlanması ile yakından bağlantılı olduğunu belirtmektedir. Terzi, bu noktada, çocuğun mevcut bir engeli nedeniyle kısıtlanan işlevlerinin, ileride sahip olabileceği kapasitelerinin de azalmasına yol açacağı uyarısında bulunmaktadır.

Bu uyarıdan harekete, tepeden inme bir anlayışla oluşturulan bir eğitim sisteminin kapasiteleri arttırdığı söylenemez. Eğitim sistemi, tepeden inme bir yaklaşımla kurgulanıyor ve rekabeti ön plana çıkarıyorsa, çocuklar sadece sınavda çıkacak olan konulara çalışma eğiliminde olmaktadır (Saito, 2003). Böyle bir eğitim sisteminde yer alan çocukların eğitim yoluyla özerk olması beklenemez. Böyle bir durumda, zorunlu eğitim kapsamında kendilerine söyleneni yapmaktan başka seçenekleri olmaz. Sonuç olarak, kapasiteleri arttırması beklenen eğitim etkinliklerinin kişileri özerk yapan bir eğitim olması gerekmektedir.

Öğretim yöntem ve teknikleri, program ve değerlendirme açısından başarılı ve kendine güvenen öğrenenler yetiştirmelidir (Walker, 2005). Eğitim programı ve diğer düzenlemeler, bütün öğrencileri kapsayıcı nitelikte olmalı ve hiçbir grubu ihmal etmemelidir (Toson, Burrello % Knollman, 2013). Eğitim liderleri, çoğunluktan farklı ihtiyaç veya yeteneklere sahip bireylerin de ihtiyaçlarını ve kapasitelerini göz önünde bulundurmalıdır. Eğitim sistemine ilişkin kararlar alınırken, kalkınma veya ekonomi büyüme değil insanların saygınlığı ve kapasitesi merkeze alınmalıdır. Söz konusu düzenlemeler, çocukların ve ailelerinin saygın bir hayat yaşamalarına olanak tanıyacak şekilde yapılmalıdır (Toson vd., 2013).

Kişisel gelişim, sosyal kalkınma ve özgürlükler birbiriyle iç içe geçmiş durumdadır. (Walker, 2005) Eğitim sistemlerindeki adaletsizlikleri azaltmak için neler yapılabileceğine ilişkin kavramsal araçlar sunmaktadır. (Hart, 2012)

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Kapasite yaklaşımı, büyüme odaklı, kalkınmayı sadece iktisadi kavram ve terimlerle açıklayan ana akım kuramlara alternatif olarak doğmuştur (Kleine, 2010). Bu yönüyle, refah, eşitsizlik, adalet ve kamu politikaları alanında disiplinler arası bir kapı araladığı görülmektedir. Bununla birlikte, Robeyns (2006) kapasite yaklaşımının, her türlü uygulamada diğer kuram ve yaklaşımlardan üstün olan bir yaklaşım olarak görülmemesi gerektiğinin de altını çizmektedir. Pek çok noktada, kapasite yaklaşımı diğer kuramların yerini almayı hedeflemekten ziyade diğer kuramlarla kullanılabilir bir bakış açısı sunmaktadır. Bu nedenle, politika önerme, sosyal norm, düzenleme ve uygulamaların eleştirel bir bakış açısıyla incelenmesinde farklı bir çerçeveye sunmaktadır.

Görüldüğü gibi, kapasite yaklaşımı, bireylerin refahını ölçmede geleneksel ekonomik ölçümlerin ötesine geçerek insanların yaşamlarını daha özgürce ve anlamlı bir şekilde yaşamalarını sağlayan kapasiteleri merkeze almaktadır (Kuklys ve Robeyns, 2005). Bu yönüyle, kapasite yaklaşımı, insanların temel ihtiyaçlarının karşılanmasından ziyade yeteneklerini geliştirmeye odaklanmaktadır. Söz konusu yeteneklerin geliştirilmesinde eğitim, sağlık ve iş olanakları gibi faktörler önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, kapasite yaklaşımının,

toplumsal eşitsizliklerin ve ayrımcılığın ele alınmasında etkili bir araç olabileceği belirtilmektedir (Külahoğlu, 2018). Bu noktada, kapasite yaklaşımını, sosyal adalet ve insan haklarıyla yakından ilişkilendirmek mümkün görünmektedir, çünkü insanların temel kapasitelerine erişim hakkının savunulması, bu yaklaşımın temel ilkelerindedir.

Kapasite yaklaşımının sosyal eşitsizlikleri ele almada önemli bir araç olabileceği kabul edilse de bu yaklaşıma yönelik bazı eleştiriler bulunmaktadır. Öncelikle, kapasite yaklaşımını hayata geçirmek için uygun ölçüm araçları ve göstergelerin geliştirilmesinin önemli olduğu belirtilmektedir (Zheng, 2009). Bu noktada, kapasitelerin evrensel ve nihai bir listesinin mümkün olup olmadığı üzerinde tartışılan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra, kapasite yaklaşımının bireyin ihtiyaç, istek ve kapasitelerine vurgu yaparak aşırı bireyci olduğu ifade edilmektedir (Robeyns, 2000). Ayrıca, kapasite yaklaşımı, toplumsal eşitsizlikleri ele almak için güçlü bir araç olma potansiyeline sahip olsa da eşitsizlikleri azaltma çabaları, kaynakların daha adil bir şekilde dağıtılması gerektiğini kabul eden politika değişikliklerini gerektirebilir. Bu yönüyle, bu yaklaşımın öngördüğü fikirleri uygulamanın pratikte ne kadar mümkün olduğu bir diğer tartışma konusudur (Mitra, 2006). Sonuç olarak, kapasite yaklaşımı, refahı ölçme ve insanların yaşamlarını iyileştirme açısından önemli bir teorik çerçeve sunmaktadır. Ancak uygulama ve politika tasarımı açısından bazı zorlukları içerdiği görülmektedir.

Mevcut kavram ve konulara eleştirel bir bakış açısı getirmesi yönüyle, kapasite yaklaşımının yeni bir bakış açısı sağlayabileceği alanlardan biri de eğitimidir. Eğitimde fırsat eşitliği, adalet, eğitime erişim gibi konularda eşit ve adil olmayı savunan eğitim yaklaşımlarının yerini alacak bir yaklaşım olarak görülmemekle birlikte kapasite yaklaşımının söz konusu geleneksel eğitim anlayışına yeni bir soluk getirebilecek nitelikte olduğu düşünülmektedir. Eğitimde standartlaşmanın mümkün olmadığını ortaya koyan kapasite yaklaşımı, eğitimin nihai amacının kişinin yapmak istediklerini yapabilecek kapasiteye sahip olmasını sağlamak olduğunu ileri sürmektedir (Sen, 1992).

Eğitime getirdiği yeni bakış açısıyla kapasite yaklaşımının eğitimin paydaşlarına ve politika yapıcılara farklı bir bakış açısı kazandırabileceği ortadadır. Bu doğrultuda, bu yaklaşımın eğitimciler, politika yapıcılar ve öğrenciler tarafından nasıl algılandığına ilişkin nitel ve nicel çalışmalar yürütülebilir. Ayrıca, kapasite yaklaşımının uygulanabilirliğini test etmek için konu ile ilgili saha çalışmaları yapılabilir. Bu yönüyle, kapasite yaklaşımını temel alan pilot uygulamalar geliştirilebilir.

KAYNAKÇA

- Alkire, S. (2005). Why the capability approach? *Journal of human development*, 6(1), 115-135.
- Alkire, S. (2008a). Using the capability approach: Prospective and evaluative analyses. *Journal of Human Development*, 26-50.
- Alkire, S. (2008b). The capability approach to the quality of life. *OPHI Research in Progress Series*.
- Alkire, S., & Deneulin, S. (2009). Introducing the human development and capability approach. In *An introduction to the human development and capability approach* (Eds. Severine Deneulin and Lila Shahani), 22-48. London: IDRC.
- Baumeister, R. F., & Leary, M. R. (1997). Writing narrative literature reviews. *Review of General Psychology*, 1(3), 311-320.
- Clark, D. A. (2005a). The capability approach: Its development, critiques and recent advances. *Economic and Social Research Council Global Poverty Research Group Working Paper Series*.

- Clark, D. A. (2005b). Sen's capability approach and the many spaces of human well-being. *The Journal of Development Studies*, 41(8), 1339-1368.
- Comim, F. (2001). Operationalizing Sen's capability approach. *Justice and Poverty: Examining Sen's Capability Approach Conference*, Cambridge.
https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=Comim%2C+F.+%282001%29.+Operationalizing+Sen%E2%80%99s+capability+approach.+Justice+and+Poverty%3A+Examining+Sen%27s+Capability+Approach+Conference%2C+Cambridge.+%28ss.+1-16%29.&btnG= Erişim tarihi: 21.05.2020
- Cookson, R. (2005). QALYs and the capability approach. *Health economics*, 14(8), 817-829.
- Cronin, P., Ryan, F., & Coughlan, M. (2008). Undertaking a literature review: A step-by-step approach. *British Journal of Nursing*, 17(1), 38-43.
- Deneulin, S., & McGregor, J. A. (2010). The capability approach and the politics of a social conception of wellbeing. *European Journal of Social Theory*, 13(4), 501-519.
- Gaspar, D. (1997). Sen's capability approach and Nussbaum's capabilities ethic. *Journal of International Development*, 9(2), 281-302.
- Gaspar, D. (2002). Is Sen's capability approach an adequate basis for considering human development? *Review of political economy*, 14(4), 435-461.
- Gore, C. (1997). Irreducibly social goods and the informational basis of Amartya Sen's capability approach. *Journal of International Development*, 9(2), 235-250.
- Hart, C. S. (2012). The capability approach and education. *Cambridge Journal of Education*, 42(3), 275-282.
- Hick, R. (2012). The capability approach: Insights for a new poverty focus. *Journal of Social Policy*, 41(2), 291-308.
- HDCA (2020). <https://hd-ca.org/> Erişim Tarihi: 21.05.2020
- Ibrahim, S. S. (2006). From individual to collective capabilities: the capability approach as a conceptual framework for self-help. *Journal of Human Development*, 7(3), 397-416.
- Johnstone, J. (2007). Technology as empowerment: A capability approach to computer ethics. *Ethics and Information Technology*, 9(1), 73-87.
- Kleine, D. (2010). Using the choice framework to operationalise the capability approach to development. *Journal of International Development*, 22, 674-692.
- Kuklys, W., & Robeyns, I. (2005). Sen's capability approach to welfare economics. In *Amartya Sen's Capability Approach* (pp. 9-30). Springer.
- Külahoğlu, Ş. (2018). Eğitimde eşitlik politikalarının Amartya Sen'in kapasite yaklaşımı açısından analizi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 26(4), 1187-1194.
- Mitra, S. (2006). The capability approach and disability. *Journal of Disability Policy Studies*, 16(4), 236-247.
- Nussbaum, M. (2000). *Women and human development: The capabilities approach*. Cambridge University Press.
- Oosterlaken, I. (2009). Design for development: A capability approach. *Design Issues*, 25(4), 91-102.

- Robeyns, I. (2000). An unworkable idea or a promising alternative? Sen's capability approach re-examined discussion paper 00.30. *Center for Economic Studies, University of Leuven: Leuven, Belgium.*
- Robeyns, I. (2003). Sen's capability approach and gender inequality: selecting relevant capabilities. *Feminist Economics*, 9(2-3), 61-92.
- Robeyns, I. (2005). The capability approach: a theoretical survey. *Journal of Human Development*, 6(1), 93-117.
- Robeyns, I. (2006). The capability approach in practice. *Journal of Political Philosophy*, 14(3), 351-376.
- Saito, M. (2003). Amartya Sen's capability approach to education: A critical exploration. *Journal of Philosophy of Education*, 37(1), 17-33.
- Sen, A. (1985a). A sociological approach to the measurement of poverty: a reply to Professor Peter Townsend. *Oxford Economic Papers*, 37(4), 669-676.
- Sen, A. (1985b). Commodities and capabilities. *Lectures in economics policy (Vol. 7).*
- Sen, A. (1990). Development as capability expansion. *The Community Development Reader*, 41-58.
- Sen, A. (1992). *Inequality reexamined*. Oxford University Press.
- Sen, A. (1993). Capability and well-being. In *The quality of life*, (Eds. Martha C. Nussbaum and Amartya Sen), p. 30-53.
- Sen, A. (1994). Well-being, capability and public policy. *Giornale degli economisti e annali di economia*, 333-347.
- Sen, A. (1999). Democracy as a universal value. *Journal of democracy*, 10(3), 3-17.
- Sen, A. (2001). *Development as freedom*. Oxford University Press.
- Sen, A. (2004). Capabilities, lists, and public reason: Continuing the conversation. *Feminist Economics*, 10(3), 77-80.
- Sen, A. (2005). Human rights and capabilities. *Journal of human development*, 6(2), 151-166.
- Terzi, L. (2005). Beyond the dilemma of difference: The capability approach to disability and special educational needs. *Journal of Philosophy of Education*, 39(3), 443-459.
- Toson, A. L. M., Burrello, L. C., & Knollman, G. (2013). Educational justice for all: The capability approach and inclusive education leadership. *International Journal of Inclusive Education*, 17(5), 490-506.
- Underwood, K., Valeo, A., & Wood, R. (2012). Understanding inclusive early childhood education: A capability approach. *Contemporary Issues in Early Childhood*, 13(4), 290-299.
- United Nations Development Program (UNDP), (1990). *Human development report 1990*. http://www.hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf Erişim Tarihi: 21.05.2020
- United Nations Development Program (UNDP), (2000). *The millennium development goals 2000*. <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Millennium.aspx> Erişim Tarihi: 21.05.2020

- United Nations Development Program (UNDP), *The millennium development goals 2010*.
http://mdgs.un.org/unsd/mdg/Resources/Static/Products/Progress2010/MDG_Report_2010_En.pdf Erişim Tarihi: 21.05.2020
- United Nations Development Program (UNDP), *The millennium development goals 2015*.
<https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/mdg/the-millennium-development-goals-report-2015.html> Erişim Tarihi: 21.05.2020
- United Nations Development Program (UNDP), <http://www.hdr.undp.org/en/humandev> Erişim Tarihi: 26 Nisan 2020.
- Unterhalter, E. (2003). Crossing Disciplinary Boundaries: the potential of Sen's capability approach for sociologists of education. *British Journal of Sociology of education*, 24(5), 665-669.
- Walker, M. (2005). Amartya Sen's capability approach and education. *Educational Action Research*, 13(1), 103-110.
- WBG (1991). World Development Report: The challenge of development.
<https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/5974/WDR%201991%20-%20English.pdf?sequence=1&isAllowed=y> Erişim Tarihi: 27 Nisan 2020.,
- World Bank. (2020). <https://www.worldbank.org/en/topic/education>. Erişim Tarihi: 21.05.2020
- Zheng, Y. (2009). Different spaces for e-development: What can we learn from the capability approach? *Information Technology for Development*, 15(2), 66-82.
- Zimmermann, B. (2006). Pragmatism and the capability approach: Challenges in social theory and empirical research. *European Journal of Social Theory*, 9(4), 467-484.